॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे आरण्यकाण्डम् ॥

आरण्यकांडम् ३

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवरश्रीपादरेणवञ्जनैर्दृष्ट्या निर्मलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मीकजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्दराजाह्वयो व्याचक्षेहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ १ ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीताम्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमेखलाम् ॥ २ ॥ एवं पूर्वस्मिन् काण्डे जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयौज्ज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगुणजातमुपवर्णितम् । संप्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषमभिधातुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । यद्वा पूर्वकाण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति । महारण्यम् इतरदुरवगाहं दण्डकारण्यं दण्डकस्य राज्ञोरण्यं शुक्रशा-

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ॥ ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्मया लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥
शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं तथा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

पादरण्यभूतं जनपदं प्रविश्य आत्मवान् धैर्यवान् दुरवगाहमहागहनप्रवेशेप्यजनितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह दुर्धर्ष इति हिंस्रादिभिरप्रधृष्य इत्यर्थः । रामः तापसानां तपस्विनाम् आश्रममण्डलम् आश्रमसमूहम् । तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियामिति बाणः । ददर्श ॥ १ ॥ अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति कुशेत्यादिभिः सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहृतैः चीरैः स्नानानन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्तैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं व्याप्तं ब्रह्म वेदः तत्सम्बन्धिनी वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया समावृतं समन्तादावृतम् अत एव गगने प्रदीप्तं गगनमध्यस्थमित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथावस्थितमित्यर्थः तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयम् । उदयास्तमययोर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणं नतु मध्याह्ने ॥ २ ॥ अत एव शरण्यं शरणार्हं तदर्हतीति यत्प्रत्ययः । सहजवैरप्रयुक्तवध्यघातुकभावाभावेन सर्वप्राणिनां वरणीयमित्यर्थः । रक्षोभ्यो भीतानां वासार्हं वा । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । सदा सुसंमृष्टाजिरं सदा सम्यक् संमृष्टाङ्गणम् । अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः । सर्वभूतशरण्यत्वं प्रपञ्चयति मृगैरिति ॥ ३ ॥

प्रनृत्तं प्रकृष्टनृत्तवत् अर्शआद्यच् बहुव्रीहिर्वा । अतिरमणीयप्रदेशत्वाद्देवतासान्निध्याद्वा नर्तनम् । अत एव पूजितम् अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः स्रुङ्मुखानि भाण्डानि यज्ञपात्राणि स्रुग्भाण्डानि स्फ्यश्चकपालानि चेत्याद्याम्नातानि तैः । वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डमिति वैजयन्ती । कुशैः परिस्तरणार्थैः कुशचीरेत्यत्र संगृहीतकुशोक्तिः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवैः आरण्यैः ॥ ५ ॥ बलिभिः भूतबलिप्रभृतिभिः होमैर्वैश्वदेवादिहोमैश्च अर्चितं सत्कृतं ब्रह्मघोषैर्वेदघोषैः निनादितं संजातनिनादं पुष्पैः देवपूजार्थमुपक्षिप्तैः सपद्मया पद्मसहितया पद्मिन्या सरस्या ॥ ६ ॥ मुनिषु तारतम्यप्रदर्शनार्थं सूर्यवैश्वान-

पूजितं च प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥ समिद्भि-
स्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमा-
र्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तै-
श्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं
परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा राघवः श्रीमान् तापसाश्रममण्डलम् ॥ अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ॥ ९ ॥
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ अभ्यगच्छंस्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ १० ॥

राभैरित्युपमानद्वयं पुराणैर्वृद्धैः ॥ ७ ॥ परमर्षिभिः उक्तमुनीनामपि पूजनीयैः तत् प्रसिद्धं ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मलोकतुल्यप्रसिद्धिकं ब्रह्मघोषैः कर्मकालिकवेदमन्त्रघोषैः निनादितं ब्रह्मविद्भिः परब्रह्मज्ञानिभिः महाभागैः महाभाग्यैः । भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोरिति विश्वः । एतादृशं तापसाश्रममण्डलं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ स इति । विज्यं विसृष्टमौर्वीकं कृत्वा विनीतवेषप्रवेश्यत्वादाश्रमाणामाश्रममृगपक्ष्यादिभयनिवृत्त्यर्थं च विज्यकरणम् । अभ्यगच्छत् अभिमुखीभूय गतः ॥ ९ ॥ दिव्येति । दिव्यं लोकविलक्षणं ज्ञानं तेन उपपन्ना युक्ताः अतीतानागतज्ञानवन्त इत्यर्थः । रामोयं रावणवधार्थमवतीर्णो विष्णुः सीता लक्ष्मीः लक्ष्मणश्च तदंश इति विज्ञाततदवताररहस्या इति यावत् । ❋ तनिश्लोकी ❋ दिव्यज्ञानोपपन्नाः

अवताररहस्यरूपदिव्यज्ञानोपपन्नाः । जन्म कर्म च मे दिव्यमिति स्मृतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः प्रीताः भक्तिप्रेरिताः अभ्यगच्छन् प्रत्युत्थानं चक्रुः ॥ १० ॥ ते तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ते त्रिकालज्ञाः तं राक्षसनिरासायावतीर्णं रामम् उद्यन्तं सोममिव स्थितम् अन्धकारनिवर्तनप्रवृत्तं चन्द्रमिव स्थितम् । यद्वा उद्यन्तं सोममिव प्रतिपच्चन्द्रमिवार्चनीयम् । यद्वा वनराज्यन्तःप्रादुर्भवत्तया मेघावृतमिन्दुमिव स्थितं धर्मचारिणो दृष्ट्वा स्वाचर्यमाणधर्माराध्यं साक्षात्कृत्य । यद्वा इतः पूर्वं धर्मवीर्येण पश्यन्ति सम्प्रति चक्षुषा साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः स्वापेक्षितरक्षाभ्यर्थनात् प्रागेव मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः रामस्य सौन्दर्यसौकुमार्यादिकं दृष्ट्वा रक्षोभूयिष्ठेऽत्र वने किं भविष्यतीति व्याकुलहृदयतया तस्मै विरोधिनिरसनवचनानि प्रयुञ्जानाः दृढव्रताः अशिथिलतद्रक्ष्यत्वनियमाः सन्तः प्रत्यगृह्णन् प्रतिगृहीतवन्तः । प्रत्युत्थानफलप्रदानाद्युपचारमकुर्वन्नित्यर्थः । ❀ तनिश्लोकी ❀ प्रत्यगृह्णन् आत्मीयताकरणं प्रतिग्रहः । निसृष्टात्मा सुहृत्सु चेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ मङ्गला-

ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥

शासननिमित्तं सौन्दर्यसौकुमार्यादिकमाह रूपेति । रूपस्य शरीरस्य संहननं समः समविभक्ताङ्ग इत्युक्तावयवसंस्थानविशेषं लक्ष्मीं समुदायशोभां सौकुमार्यं पुष्पहासतुल्यकोमलतां सुवेषतां शोभनलावण्यवत्तां लावण्यस्वरूपमुक्तम् । मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यत इति ॥ विस्मितानामाकारा इवाकारा येषां ते विस्मिताकाराः विस्मयावेदकवक्त्रमुखप्रसादफुल्लनेत्रत्वादियुक्ता इत्यर्थः । वनवासिनः विकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्ता इत्यर्थः । वनवासिनोपि विस्मिताकाराः सन्तः रामस्य रूपसंहननादिकं ददृशुः । अभेदेन प्रत्ययद्योतनार्थं चकाराप्रयोगः । यद्वा अभूषणेपि भूषितवद्भासमानत्वं रूपम् । तथोक्तम् । अङ्गान्यभूषितान्येव वलयाद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यत इति ॥ संहननं सौन्दर्यं तदप्युक्तम् । अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितः । सुश्लिष्टसन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यत इति ॥ लक्ष्मीं लावण्यं तच्चोक्तं पूर्वमेव सौकुमार्यमप्युक्तमेव । सुवेषताम् उचितशृङ्गाररसंपन्नत्वम् । ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

एतं न्यायं सीतालक्ष्मणयोरप्यतिदेष्टुमाह वैदेहीमिति । सर्वे वनचारिणः आश्चर्यभूतान् अदृष्टपूर्वतया आश्चर्यावहान् वैदेहीं लक्ष्मणं रामं च दिव्यरूपदर्शनजनितानन्दभङ्गभीरुतया विस्मयविस्फारितेक्षणतया च सर्वथा निर्निमेषैरिव स्थितैर्नेत्रैरुपलक्षिताः सन्तः ददृशुः । अनेन पूर्वश्लोके विस्मिताकारा इत्येतद्विवृतम् । ❀ तनिश्लोकी ❀ नेत्रैरनिमिषैरिव जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैः । इव शब्दो वाक्यालंकारे । अनिमिषत्वे हेतुमाह आश्चर्यभूतानिति ॥ १४ ॥ अत्रेति । अत्र आश्रममण्डले महाभागाः महाभाग्याः ऋषयः सर्वभूतहिते रतम् अतिथिं न्यायतः पूजार्हम् एनं राघवं पर्णशालायां स्वस्वपर्णशालायां सन्न्यवेशयन् स्थापयामासुः ॥ १५ ॥ तत इति । रामस्य सत्कृत्येति

वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनचारिणः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभा:
गाः सर्वभूतहिते रतम् ॥ अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सत्कृत्य विधि-
ना पावकोपमाः ॥ आजन्हुस्ते महाभागास्सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महा-
त्मनः ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १७ ॥ धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः ॥
पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

षष्ठ्यर्थे । नलोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना निषेधात् । सत्कृत्य सत्कारं कृत्वा कुशलप्रश्नादिकं कृत्वेत्यर्थः । पावकोपमा इत्यनेन रामस्य पवित्राणां पवित्रत्वमुक्तम् । धर्मचारिण इत्यनेन सत्कारस्य धर्माचरणफलत्वमुक्तम् । महाभागा इति सुकृतपरिपाक उच्यते । सलिलम् अर्घ्याद्युचितम् आजन्हुः ॥ ॥ १६ ॥ मूलमिति । धर्मज्ञाः शेषिणि शेषवृत्तिरूपधर्मज्ञाः प्राञ्जलयः प्रकृष्टाञ्जलयः मूर्ध्नि कृताञ्जलय इत्यर्थः । महात्मनः शेषिणो रामस्य वन्यं मूलादिकमाश्रमं च निवेदयित्वा इमानि भवदीयानि यथेष्टं विनियुङ्क्ष्वेति निवेद्य ततोऽब्रुवन् । ❀ तनिश्लोकी ❀ आत्मीयभरसमर्पणमत्रोच्यते ॥ १७ ॥ धर्मपाल इति । धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः अस्य आर्तस्य मुनिजनस्य शरण्यः शरणार्हः पूजनीयश्च देवताबुद्ध्या अर्चनार्हः मान्यः राजबुद्ध्या बहुमानार्हः । मान्यत्वे हेतुः राजा दण्डधर इति । पूजनीयत्वे हेतुर्गुरुरिति दण्डस्य निग्रहस्य धरः कर्ता ॥ १८ ॥ ॥ ॥

पूज्यत्वे हेत्वन्तरमाह इन्द्रस्येहेति । इह भूस्वर्गे इन्द्रस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः राजा प्रजा रक्षति तस्माद्धेतोः वरान् श्रेष्ठान् भोगान् भुङ्क्ते अनुभवति । इन्द्रस्येति लोकपालान्तराणामुपलक्षणम् । अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृप इति वचनात् । वस्तुतस्तु इन्द्रशब्दोयं परमात्मपरः इदि परमैश्वर्ये इतिधातोस्तत्रैव मुख्यवृत्तत्वात् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रौतप्रयोगाच्च । इन्द्रस्य परमात्मनः चतुर्भागः चतुर्थांशः तदवतारभूते व्यक्तिचतुष्टये एकव्यक्तिभूतः भवान् भोगान् भुङ्क्त इत्यर्थः । पूर्वापरश्लोकानुगुण्याच्चायमेवार्थः नह्यन्यस्मै ऋषयः प्राञ्जलयो भवन्ति-नचाश्रमं निवेदयन्ति नापि गर्हभूतत्वं वदन्ति ॥ १९ ॥ भवता रक्ष्यत्वे त्वद्देशवासित्वमेव निष्प्रमादो हेतुः नोपासनादिकमित्याह ते वयमिति । ते वयम् आर्त्ता 'एवं भवता रक्ष्याः आर्तरक्षणदीक्षितेन त्वया रक्षितुमर्हाः । किमुपासनबलेनैवमुच्यते नेत्याह भवद्विषयवासिन इति भवद्देशवासित्वमेव भवद्रक्ष्यत्वे हेतुः । नान्यः तत्र प्रमादादिसंभवात् देशवासित्वे तदभावादिति भावः । भवतु तथैव रक्षिष्यामः यदा रक्षणप्रदेशे स्थास्याम

इन्द्रस्येह चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ॥ राजा तस्माद्वरान् भोगान् भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः ॥ १९ ॥
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यत्राह नगरस्थ इति । नगरस्थः सिंहासनस्थो वा वनस्थः तद्रहितो वा त्वं स्वतःसिद्धसर्वशक्तिकः निरुपाधिकसर्वशेषी च त्वं नः अस्माकं राजा रक्षकः । तत्र हेतुमाह जनेश्वर इति निरुपाधिकसर्वशेषीत्यर्थः । ❀ तनिश्लोकी ❀ ते पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मात्मीयभरसमर्पकाः वयम् उपायशून्यत्वापायबहुलत्वादिमन्तः भवता निरुपाधिकसर्वलोकशरण्येन रक्ष्याः । अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमाह भवद्विषय वासिन इति । भवद्विषयवासित्वात् साकेतसंभवचराचरजन्तुन्यायेन प्रपत्तिनिरपेक्षमेव रक्षणमित्येकः पक्षः । पूर्वोत्तरश्लोकपर्यालोचनया प्रपत्तिद्वारकमित्यन्यः पक्षः । न च पूर्वकृतात्मात्मीयरक्षाभरसमर्पणेनैव प्रयोजने सिद्धे विषयवासित्वकथनं व्यर्थमिति शङ्क्यम् रक्षके पश्यति तत्सन्निधाने रक्ष्यविनाशस्य दोषभूयस्त्वकथनार्थत्वात् । विषयवासित्वस्य निरपेक्षहेतुत्वनिर्बन्धेपि मोक्षव्यतिरिक्तरक्षणोपायस्याविरोधात् । न ह्यत्र महर्षयो मोक्षापेक्षया उपायानुष्ठानं चक्रुः किन्तु दुष्टराक्षसनिरसनापेक्षया । नगरस्थो वनस्थो वेति इतरे मूर्धाभिषिक्ता बुद्धिबलेन स्थानबलेन चतुरङ्गबलेन च स्वराज्यमात्ररक्षणे समर्था भवन्ति । सकललोकरक्ष-

णधुरंधरस्यासहायशूरस्य तव नगरवासे किं बलमुपचीयते वनवासे किमपचीयते स्वाभाविकनित्यनिरतिशयशक्तिसम्पन्नस्यावसादकं सत्त्वं किमपि नास्तीत्यर्थः । सोपाधिकशेषिणो देशविशेषादिसम्बन्धापेक्षा निरुपाधिकशेषिणस्तव यत्र कुत्रचिदवस्थानेप्यस्मद्रक्षणमावश्यकमिति राजशब्दार्थः ॥ २० ॥ ननु भवन्त एव तपःप्रभावेन स्वरक्षणक्षमा इत्यत्राहु न्यस्तेति । न्यस्तः त्यक्तो दण्डो यैस्ते न्यस्तदण्डाः शापतो निग्रहकरणरहिता इत्यर्थः । तत्र हेतुः जितक्रोधा इति तपोनाशभीत्या त्यक्तक्रोधा इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः जितेन्द्रिया इति इन्द्रियजयेन कामाद्यभिष्वङ्गाभावात्तन्मूलक्रोधरहिता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वसामर्थ्ये सत्यपि स्वरूपविरोधान्नास्माभिरस्मद्रक्षणमुचितमित्याहुः । त्वया रक्षितव्या इति अनन्यार्हशरणा इत्यर्थः । गर्भभूताः प्रजातुल्याः अनेनानन्यार्हशेषत्वमुक्तम् शश्वदिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति तेनानन्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वयोः स्वाभाविकत्वमुक्तम्

न्यस्तदण्डा वयं राजन् जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैर्वन्यैश्च राघवम् ॥ अन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ ॥

तथापि साधनं विना रक्षणेतिप्रसङ्गः स्यादित्यत्राहुः तपोधना इति । तपोत्र न्यासनिक्षेपापरपर्यायः । तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुरिति श्रुतेः । प्रपत्त्येकधना वयमित्यर्थः । अस्मत्कृतां प्रपत्तिं व्याजीकृत्यास्मान् रक्षेत्यर्थः । रक्षणमत्र मोक्षप्रापणमेव खरादिभ्यस्त्राणस्य शरभङ्गाश्रमवासिभिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमे तु मुनयो मोक्षैकपराः । ❁ तनिश्लोकी ❁ महाप्रभावानां भवतां कुतो रक्षकान्तरापेक्षेत्यत्राहुः न्यस्तदण्डाः त्यक्तशापादिशासनाः । यद्वा त्वय्येव विन्यस्तसकलराक्षसशिक्षाभाराः अतएव गर्भभूताः गर्भो यथा प्रयत्नेन परिपालनीयः तद्वद्वयमपि परिपालनीया इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतस्तेषां प्रपन्नानां यथोचितकैङ्कर्यप्रवृत्तिं दर्शयति एवमित्यादि । ऋषयः एवमुक्त्वा सलक्ष्मणराघवं वन्यैः पुष्पैः फलादिभिश्चापूजयन् । राघवमित्यनेन सीतापूजनमप्यर्थसिद्धं मिथुनशेषित्वस्यैव स्वरूपत्वात् प्रभाप्रभावन्यायेन तयोरपृथग्भावात् । अन्यैः संकल्पसिद्धैः विविधाहारैः मृष्टान्नादिभिः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथान्य इति । सिद्धाः सिद्धसाधननिष्ठाः न्यायवृत्ताः न्यायानुगुणव्यापाराः स्वरूपानुरूपकैङ्कर्यवृत्तय इत्यर्थः । वैश्वानरोपमाः अस्पृष्टविरोधिनः स्वरूपविरुद्धनिषिद्धकाम्यकर्मान्तरत्यागिन इत्यर्थः । अन्ये पूर्वेभ्यो विलक्षणाः तापसाः कायिककैङ्कर्याशक्ता इत्यर्थः । ईश्वरं परमशेषिणं रामं यथान्यायं यथोचितं स्तुतिप्रणामादिभिस्तर्पयामासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं प्रथमसर्गेण सिद्धसाधननिष्ठानां मुमुक्षूणां मुनीनां तदीयपर्यन्तं विशिष्टविषयकैङ्कर्यं प्रतिपाद्य खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिं वक्ष्यन् शरण्यत्वो-

तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥

॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ आमन्त्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥

नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कूजनानाशकुनि झिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥ ॥ ॥

पयोगिसामर्थ्यं विराधवधकथनमुखेन बोधयितुमुपक्रमते कृतातिथ्य इत्यादिना । अत एव संक्षेपे विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श हेत्यत्र विराधवधोपहारमुखेन शरभङ्गं दृष्टवानिति व्याख्यातम् । कृतातिथ्य इति । तुशब्देन अत्र्यादिकृतातिथ्याद्वैलक्षण्यमुच्यते । अनन्यप्रयोजनदत्तं हि भगवतः परमभोग्यं पत्रं पुष्पमित्यादि । अथशब्दः कृत्स्नवाची कार्त्स्न्येन कृतातिथ्य इत्यर्थः । भक्तैर्यत् किञ्चिद्दत्तमपि तत् सर्वातिथ्यत्वेन हि भगवान् स्वीकरोति । सूर्यस्योदयनं प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । उदयनं प्रति उदयकाले प्रातः स्नानादिकर्मावसान इत्यर्थः । वनमेवान्वगाहत नच तत्र स्थातुमैच्छदित्यर्थः ॥ १ ॥ नानामृगगणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं तुङ्गकठिनविराधदेहसंपर्कादिति भावः । दुर्दर्शसलिलाशयमित्यत्राप्ययमेव हेतुः । निष्कूजनानाशकुनि निःशब्दनानाविधपक्षिकं सुदूरमुड्डीय-

मानोपि पक्षी तस्मात् भिया निःशब्दं लीयत इति भावः । झिल्लिकागणनादितं झिल्लिकाभिस्तु दुर्दर्शत्वात् सर्वदा शब्द्यत इत्यर्थः । नानेत्यादि सर्वं वनमध्यविशेषणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ सीतया सहेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । घोरमृगास्तरक्ष्वादयः पुरुषानत्ति भक्षयतीति पुरुषादः पचाद्यच् राक्षसमित्यर्थः । महास्वनं दृढकण्ठध्वनिकम् ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्नाक्षं महावक्त्रं पृथुतरमुखं विकटं विशालं विषमोदरं निम्नोन्नतोदरं बीभत्सं मांसरुधिरालिप्तशरीरतया कुत्सितं विषमं न्यूनाधिकावयवं विकृतम् उक्तप्रकारेण विकृतवेषम् अत एव घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा मांसं तया आर्द्रं रु-

सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥ गम्भी-
राक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्म वैयाघ्रं व-
सार्द्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥ त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रा-
न् द्वौ वृकौ पृषतान् दश ॥ सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यायसे शूले विनदन्तं
महास्वनम् ॥ ७ ॥ स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रजाः काल इ-
वान्तकः ॥ ८ ॥ स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत् ॥
॥ ९ ॥ युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ॥ १० ॥

धिरोक्षितं रक्तसिक्तं व्यादितास्यं व्यात्तास्यम् । आर्ष इट् ॥ ६ ॥ त्रीनित्यादि । भक्षणार्थमितिशेषः । पृषतान् बिन्दुमृगान् आयसे अयोमये शूले अवसज्य प्रोतान् कृत्वा महास्वनं यथा भवति तथा विनदन्तं विनादं कुर्वन्तम् ॥ ७ ॥ स इति । काले संहारकाले प्रजा उद्दिश्य अन्तको यथा धावति तथा अभ्यधावत ॥ ८ ॥ स इति । अङ्केन कटिप्रदेशेन ॥ ९ ॥ युवामित्यादि । सभार्याविति भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाचीत्येके वदन्ति । अन्ये तु यथा प्राणभृत उपदधातीत्यत्र प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्साधारणः । यथाच ऋतं पिबन्तावित्यत्र पानकर्त्रकर्तृसाधारणो जीवेश्वरयोः पिबच्छब्दप्रयोगः तथा छत्रिन्यायेनात्रापि सभार्यावित्युक्तमित्याहुः । तथापि ध्वनिदोषो वर्जनीयः । वस्तुतस्तु द्वयोरेका भार्यास्तीति दुर्बुद्धिनैवमुक्तमिति सम्यक् । क्षीण-

जीवितौ मद्धस्ते पतनादिति भावः। यद्वा क्षीणजीवितौ प्रविष्टौ क्षीणजीवितत्वादेव प्रविष्टौ। अत्र प्रविष्टानां जीवितं दुर्लभमितिभावः ॥ १० ॥ वस्तुतो विपरीताचारौ युवां मम वध्यावेवेत्याशयेनाह कथमिति। वां युवयोः प्रमदया सह वासश्च कथं विरुद्ध इत्यर्थः। नचवाहेति निषेधेपि वामादेश आर्षः। कथंशब्दोक्तं विवृणोति अधर्मेति। मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादितिभावः। अत एव पापौ ॥ ११ ॥ अहमित्यादि। मृधे युद्धे ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्येत्यादि। सगर्वितं सगर्वं भावे निष्ठा। उद्वेगात् भयात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तामिति। परिशुष्यता शोकसंकुचितेन

कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ॥ ११ ॥ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२ ॥ इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो दृष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ॥ सीता प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम् ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ १७ ॥ यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् ॥ कैकेय्यास्तु सुसम्पन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १८ ॥ या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ॥ ॥

मुखेन उपलक्षितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यदिति। कैकेय्याः अस्मासु विषये यदभिप्रेतं योभिप्रायः यच्च प्रियं वरवृतं वरव्याजेन वृतं तदद्यैव सुसम्पन्नं फलितम् ॥ १८ ॥ अभिप्रेतशब्दोक्तं सूक्ष्मेक्षिकया विवृणोति या न तुष्यतीति। दीर्घदर्शिन्या कैकेय्या अस्मद्व्यसनं पूर्वमेव यदि न चिन्तितं स्यात्तर्हि पुत्रार्थं राज्यमेव वरयेत्। ननु मत्प्रवासनं मत्प्रवासनवरणादवगम्यते अयं वनं गतश्चेत् सीतापि गच्छेत् सा च राक्षसादिभिरपह्रियेत। तेन रामोपि व्यसनं महत्प्राप्नुयात्। ततश्च मत्पुत्रस्य राज्यं निष्कण्टकं स्यादिति कैकेयी नूनममन्यतेति भावः। पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तम्। माता मम मध्य-

मेति। यद्यपि पूर्वं मम माता कनीयसीत्युक्तं तथापि महिषीत्रयापेक्षया कनीयसीत्वं सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वं त्रिशतं पञ्चाशच्च दशरथपत्न्यः सन्तीति पूर्वमेवोक्तम्। अद्य अस्मिन् दिवसे इदानीम् अस्मिन् क्षणे ॥ १९ ॥ २० ॥ किं ते तादृशं व्यसनं तत्राह परस्पर्शादिति। वैदेह्याः परस्पर्शाद्यथा दुःखतरम् अतिदुःखं पितृवियोगाद्राज्यहरणाच्च तथा दुःखं नास्तीति योजना ॥ २१ ॥ इतीति। रुद्धः मन्त्रगणनिरुद्धः नागः सर्पः श्वसन् रामशोकदर्शनादिति भावः ॥ २२ ॥ अनाथ इवेति। वासवोपमो भूतानां नाथः सन् अनाथ इव नाथसापेक्षो नर इव विशिष्य मया प्रेष्येण सहितोपि किमर्थं परितप्यसे। वास्तवार्थस्तु भूतानां सर्वलोकानां नाथः वासव उपमीयतेनेनेति वासवोपमः त्वम् अनाथ इव नाथभिन्न इ-

ययाहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् ॥ अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा ॥ २० ॥ पर-
स्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ॥ पितुर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥ इति ब्रुवति का-
कुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥ अनाथ इव भूतानां
नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥ शरेण निहतस्याद्य मया क्रु-
द्धेन रक्षसः ॥ विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभू-
व ह ॥ तं विराधे प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व किमर्थं परितप्यसे। एवमेव तत्त्वं जगुः। यथा विश्वामित्रः। अहं वेद्मि महात्मानमिति। यथाच परशुरामः। त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृत इति। एवमृषयोपि ॥ २३ ॥ प्रेष्येण त्वया किं क्रियत इत्यत्राह शरेणेति ॥ २४ ॥ राज्यकाम इति। कैकेय्याः भरतार्थं राज्यकाङ्क्षित्वात् भरतस्यापि राज्यकामत्वं तं विराधे विमोक्ष्यामीति शरणागते भरते दुर्विमोचत्वादिति भावः। ननु भरतकैकेयीभ्यामज्ञानात् प्रवासनं कारितं पुनरागन्तव्यमिति क्षमापणस्य कृतत्वात् कुतः पुनः रामलक्ष्मणाभ्यां तत्र राज्यापहारित्वमनुस्मर्यते। उच्यते। अनन्तरं तथा अनुष्ठानेपि पूर्वं कैकेय्या तथा चिन्तितत्वात्तस्य चावश्यकर्तव्यत्वाद्दुःखकाले तच्चिन्तनं तथापि व्यसनकालेपि परदोषोद्घाटनं सत्पुरुषानुचितं रामप्रकृतिविरुद्धं च सुप्तप्रमत्तकु-

पितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन दोषदर्शनमेव रामस्य हार्दं तदुपेक्षकत्वं त्वभिनयमात्रमिति स्यात् । अत्रोच्यते व्यसनकाले लोको वाच्यमवाच्यं च न जानातीत्यमुमर्थं व्यञ्जयतुमेवमुक्तमिति ॥ २५ ॥ ममेति । भुजबलवेगेन धनुराकर्षणवेगेन वेगितः आनीतवेगः इतजन्तो वा । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥

अथ विराधानुग्रहाय तदाक्रमणं तृतीये अथोवाचेत्यादि । पूरयन् शब्देनेति शेषः । आत्मानं युष्मत्स्वरूपं पृच्छते मह्यमिति शेषः । ब्रूतमिति लोण्म-

मम भुंजबलवेगवेगितः पततु शरोस्य महान्महोरसि ॥ व्यवसयतु तनोश्च जीवितं पततु ततस्स महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

(इयुक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान् राक्षसं प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यसि यथा सुखम्॥१॥) अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्त्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हन्त वक्ष्यामि ते राजन् निबोध मम राघव ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्यमपुरुषद्विवंचनम् । प्रश्नप्रकारमाह काविति ॥१॥ तमिति । राक्षसत्वेन प्रकृत्या ज्वलिताननमिति भयहेतूक्तिः । आत्मनः सम्बन्धि इक्ष्वाकुकुलमुवाचेत्यन्वयः । इक्ष्वाकुवंश्यदशरथपुत्रावावां पितृवचनाद्वनं गमिष्याव इत्युवाचेत्यर्थः ॥२॥ अधर्मचारिणौ पापाविति पूर्वोक्तविराधवचनस्योत्तरमाह क्षत्त्रियौ वृत्तसंपन्नाविति । त्वामिति कस्य पुत्रः किंप्रभाव इति ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षस इति नामजात्योः पूर्वमुक्तत्वान्न तद्विषयोयं प्रश्नः ❀ रामानुजीयम् ❀ क्षत्रियाविति । वनगोचराविति बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥ तमिति । हन्तेति स्वाभिप्रायकीर्तनोद्योगजगर्वेण मम मत्तः मे स्वरूपमिति शेषः । निबोधेत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुत्रः किलेति । विराधः विगताराधनः दुराराध्य इत्यन्वर्थसंज्ञः राक्षसाः सजातीयाः सजातीयैः कृतं नामेदं न तु मातापितृभ्यामिति भावः ॥ ५ ॥ तपसा चापीति । चापि किञ्च तपसा साधनेन ब्रह्मणः प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता अमारणीयता प्राप्ता अच्छेद्याभेद्यत्वं च प्राप्तं प्राणवियोजनहेतुखण्डनविदारणानर्हत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्सृज्येति । अनपेक्षौ अपेक्षायां मरणं ध्रुवमिति भावः । त्वरमाणौ मन्दगमने मे मनश्चलेदिति भावः । न वां जीवितमाददे उत्तमप्रमदारत्नप्रापणादिति भावः ॥ ७ ॥ तमिति । तम् एवं पुरुषं वदन्तं परुषवचनादेव हेतोः कोपसंरक्तलोचनः विकृताकारं वि-

पुत्रः किल जयस्याहं मम माता शतह्रदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥५॥ तपसा चा-
पि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोके च्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्सृज्य प्रमदामे-
नामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥७॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसं-
रक्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे
ध्रुवम् ॥ रणे संप्राप्स्यसे तिष्ठ न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ ९ ॥ ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशि-
तान् शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥ धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान् मुमो-
च ह ॥ रुक्मपुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

कृताकारमपि पापे सीताहरणे चेतो यस्य तम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रेति । क्षुद्रहीनजाते धिक्कारे हेतुरयं हीनार्थम् उत्तमाङ्गनाभिलाषरूपहीनप्रयोजनमिति यावत् । मृत्युम् अन्वेषणहेतुं मरणं सम्प्राप्स्यसे अन्वेषणं सफलं भविष्यतीत्यर्थः । तदा किञ्चिदुपेक्षया गन्तुमुद्युक्तं प्रत्याह तिष्ठेति । गमनं च दुर्लभमित्याह नेति । मे पुरत इति शेषः ॥ ९ ॥ तत इति । राक्षसं प्रति शरान् निजघान अमुञ्चत् । हन हिंसागत्योरिति धातुः ॥ १० ॥ पुनः शरान् विशिषन्नाह धनुषेति । ज्यारूपो गुणो रज्जुः तद्वता महावेगान् अत एव सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तथोक्तान् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

त इति। बर्हिणवासस इति स्वार्थे इनन् बर्हिणवाससः बर्हपत्रा इत्यर्थः। शोणितेन आदिग्धाः ईषल्लिप्ताः रक्तोद्गमात्पूर्वमेव शरीरान्निर्गमादिति भावः। पावकोपमा इति। भूस्थतृणादिदहनादग्निसाम्यसिद्धिः ॥ १२ ॥ स इति। विद्धः बाणवेधजनितवेदनातिशयवान् न्यस्य भूमौ निक्षिप्य ॥ १३ ॥ स इति। महान् नादः प्रतिध्वनिर्यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा विनद्य शक्रध्वजोपमं तद्वदुन्नतं व्यात्ताननः विवृत्तास्यः। अनेन प्रसारितजिह्वात्वं लक्ष्यते। शूलोपमेयतालाभाय ॥ १४ ॥ अथेति। अथ सीतानिक्षेपानन्तरं यथेष्टं बाणमोचनार्हत्वाद्दीप्तं पूर्वबाणेभ्यस्तेजस्विनं शरवर्षं शरसमूहम् उभाभ्यामपि मो-

ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥
स विद्धोन्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विन-
द्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्ताननइवान्तकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ
दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे तस्मिन्कालान्तकयमोपमे ॥ १५ ॥ स प्रहस्य महारौद्रस्स्थित्वा-
जृम्भत राक्षसः ॥ जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान् संरो-
ध्य राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तत् शूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥
द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि ॥ पपाता-
शनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चनीयत्वे हेतवः राक्षस इत्यादिविशेषणानि कालान्तकयमोपमे काले संहारकाले अन्तको नाशको यो यमस्तत्तुल्ये ॥ १५ ॥ स इति। प्रहस्य किमेतैर्मशकप्रायैरिति हसित्वा अजृम्भत गात्रविनाममकरोत्। बाणाः काये किञ्चिल्लग्नाः आशु गच्छन्तीत्याशुगाः आशुगा अपीत्यर्थः। निष्पेतुः जग्मुः ॥ १६ ॥ स्पर्शादिति। वरदानेन स्पर्शात्संबन्धात् प्राणान् प्राणवायून् संरोध्य हृदये समूह्य बलं कृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तदिति। तत् हस्तस्थं गगने ज्वलनः आकाशस्थाग्निः तदुपममित्यभूतोपमा ॥ १८ ॥ तदिति। अशनिना वज्रेण ॥ १९ ॥ ॥ ॥

ताविति । प्रहरतां प्राहरताम् ॥ २० ॥ स इति । अप्रकम्प्यौ चालयितुमप्यशक्यौ किम्पुनः परिग्रहीतुमिति । कविः परिहसति रौद्रः रौद्राकृतिः अप्रकम्प्यत्वे हेतुः नरव्याघ्राविति नरव्याघ्रौ पुरुषोत्तमौ ॥ २१ ॥ तस्येति । अभिप्रायं वनान्तर्नयनेच्छां वहतु नौ प्रापयतु अनेन आवाभ्यां गन्तव्येन पथा वहतु । अथवा यथेच्छति येन मार्गेण गन्तुमिच्छति तथा वहतु उभयथापि न दोष इति भावः । तत्र हेतुमाह अयमिति । नः वनमध्यगमनेच्छूनामस्माकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति । अतिबलौ रामलक्ष्मणौ समुत्क्षिप्य बालाविव स्कन्धगतौ चकार तयोरिच्छावशादिति भावः ॥ २४ ॥

तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ ॥ तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥ स वध्यमानस्सुभृशं बाहुभ्यां परिरभ्य तौ ॥ अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥ यथाचेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः ॥ बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौ ततः ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः ॥ विराधो निनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥२५॥ वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ॥ नानाविधैः पक्षिशतैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ॥ १ ॥ ॥

॥ २५ ॥ इमावपि स्वाभीष्टवनं प्रविष्टावित्याशयेनाह वनमिति । शिवाः सृगालविशेषाः ताभिर्युतं व्यालमृगैः दुष्टमृगैः । दुष्टे द्विपे श्वापदे च व्यालः पुंसि शठेपि चेति बाणः । अत्र सर्गे भगवतः स्वायत्तसकलप्रवृत्तिकत्वं महाभयहेतावपि निर्भयत्वं च दर्शितम् । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥
अथ परमपुरुषवहनफलं वक्तुमुपक्रमते ह्रियमाणावित्यादि । चुक्रोश रामस्यातिमानुषं चरित्रमवगच्छन्त्यपि स्नेहातिशयेन व्याकुला रुरोदेत्यर्थः ॥१॥

एष इति । सत्यवान् सत्यवचनवान् शीलवान् सदाचारसंपन्नः शुचिः ऋजुबुद्धिः ॥२॥ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्य विराधं प्रत्याह मामिति । वृकाः ईहामृगाः । कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः । शार्दूलाः महाव्याघ्राः द्वीपिनः अल्पव्याघ्राः । व्याघ्रो मृगारिः शार्दूलो हिंसारुश्चित्रकीमृगात् । चण्डश्चालपस्त्वयं द्वीपीति वैजयन्ती । नमस्त इत्येवं चुक्रोशेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यैति । सव्यमिति ननु विराधादाने कबन्धादाने च लक्ष्मणः सव्यं

एष दाशरथी रामस्सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह ॥ रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविग्नो निपपाताशु राक्षसः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥६॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेपतुः ॥ ७ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ ॥

रामो दक्षिणं भुजमच्छिनदित्यविशेषणोच्यते किमत्र नियामकमिति चेत् । उच्यते । सर्वदा लक्ष्मणो रामस्य दक्षिणपार्श्वे एव तिष्ठति अतो गृह्णन् दक्षिणेन रामं सव्येन लक्ष्मणं चागृह्णादित्यविरोधः । तरसा बलेन ॥ ५ ॥ स इति । संविग्नः भीतः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिरिति । बहुवचनमावृत्त्या उद्यम्योद्यम्य सूदयन्तौ मुष्ट्यादिकमुद्धृत्योद्धृत्य प्रहरन्तौ स्थण्डिले भूतले ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति । भयेष्वभयदः शापापायकरणाय प्रसन्न इत्युच्यते ॥ ९ ॥ तपसेति । शस्त्रेण शस्त्रादिभिः निखनावहे भूमौ निक्षिपेव ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति । प्रश्रितं विनयान्वितं यथा तथा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ रामपादस्पर्शेन प्रत्यभिजानन्नाह हत इत्यादि । त्वयेति शेषः । पुरुषर्षभः पु-
रुषोत्तमस्त्वं रामत्वेनावतीर्ण इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ज्ञानप्रकारमाह कौसल्येति । तात सर्वलोकजनक त्वं कौसल्यायाः सुप्रजाः । नित्यमसिच् प्र-
जामेधयोरित्यसिच् । इति विदितोसि महाभागा श्रीवैदेहीत्यवगता अयं च त्वदंशभूतो महायशाः त्वदनुवर्तनजकीर्तिमान् लक्ष्मण इति विदितः ॥ १३ ॥
एतावत्पर्यन्तं कुतो न ज्ञातवानसीत्यत्राह अपीति । अपिर्गर्हायाम् । कस्य केन शाप इत्यत्राह तुम्बुरुरित्यादि । अहमिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रसाद्यमान इत्या-

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ ११ ॥ हतोस्मि पुरु-
षव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै ॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम तात त्वं
विदितो मया ॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ १३ ॥ अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥
तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ १४ ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोब्रवीन्मां महायशाः ॥ यदा दाशरथी
रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १५ ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ इति वैश्रवणो राजा रम्भा-
सक्तं पुरानघ ॥ अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १६ ॥ तव प्रसादान्मुक्तोहमभिशापात्सुदारु-
णात् ॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु परंतप ॥ १७ ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥
॥ १८ ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिस्सूर्यसन्निभः ॥ तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ १९ ॥

दि । उपकारस्मृत्योपश्लोकयति महायशा इति । प्रकृतिं स्वरूपम् । शापनिमित्तमाह अनुपस्थीयमान इति । रम्भासक्तं माम् अनुपस्थीयमानः । अव-
सरे मया असेव्यमानः अत एव संक्रुद्धः राजा अस्मत्स्वामी वैश्रवणः इति उक्तप्रकारेण राक्षसो भवेति व्याजहार । पुनर्मया प्रसाद्यमान इत्यब्रवीच्च उक्त-
प्रकारेण शापावसानं चोवाचेति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ तवेति । स्वं भुवनं स्वर्गलोकम् । उपकारस्मृत्या मङ्गलमाशास्ते स्वस्ति व इति ॥ १७ ॥
वाचि कैङ्कर्यमातनोति इत इति । प्रतापवान् महातपाः अधिकमर्धं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनं च तस्मिन् सार्धयोजन इत्यर्थः । क्षिप्रं तद-

ग्निप्रवेशात्पूर्वं ते त्वत्तः श्रेयः ब्रह्मलोकं विधास्यति पोषयिष्यति। यद्वा। ते श्रेयः निवासस्थानप्रवेशनादिकम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अवट इति । अवटे श्वभ्रे कुशली आर्तत्राणरूपकुशलयुक्तः गतसत्त्वानां गतासूनाम्। द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः। एषः अवटप्रक्षेपः। अस्य धर्मस्य फलमाह अवट इति ॥ २० ॥ एवमिति। स्वर्गसम्प्राप्तः संप्राप्तप्राय इत्यर्थः । खननानन्तरं स्वर्गप्राप्तेः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुञ्जरस्येत्यादि श्लोकद्वयम् । वैपुल्यं विधाय निम्नतां विधत्ते प्रदरः खन्यतामिति। प्रकृष्टोदरः प्रदरः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति। उत्तमम् अतिनिम्नं महात्मनः महाकायस्य ॥ २५ ॥ त-

अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज॥ रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २२ ॥ कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥२४॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणश्श्वभ्रमुत्तमम्॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २५ ॥ तं मुक्तकण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम्॥२६॥ तमाहवे निर्जितमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ॥ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बिले तु राक्षसम् ॥ २७ ॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ॥ समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ २८ ॥

मिति । मुक्तकण्ठं कण्ठाक्रमणरहितम् अत एव महास्वनं शङ्कुकर्णं शङ्कुः कीलं तत्सदृशकर्णं गर्दभाकारं वा । शङ्कुकर्णौ गर्दभोष्ट्राविति बाणः । भैरवस्वनं भयंकरप्रतिध्वानं यथा भवति तथा नदन्तं महास्वनमित्यत्र स्वभावोक्तिः । अत्रोच्चारणरूपकार्योक्तिरिति भिदा ॥ २६ ॥ समस्तमुक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति तमाहव इत्यादिना। संयति युद्धे स्थिरौ ॥ २७ ॥ बिलप्रक्षेपनिमित्तमाह अवध्यतामिति । महासुरस्य वृत्राद्यसुरसदृशस्य समर्थ्यं

अयमेवास्य वधोपाय इति निश्चित्य ॥ २८ ॥ न केवलं स्वनिश्चयः विराधेन चानन्तरं तथोक्तमित्याह स्वयमिति । काननचारिणा रामेण प्रसह्य बलात्कृत्य आत्मनो वधार्थं स्वयमीप्सितः मृत्युः बिलप्रवेशरूपवधोपायः न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदित्युपायान्तरं प्रतिषिध्य स्वयं निवेदितः उक्तो हीति योजना ॥ २९ ॥ तदेवेति । रामेण तद्भाषितमेव निशम्य तस्य विराधस्य बिलप्रवेशने मतिः कृता रामेण बलेन बिलं प्रवेश्यमानेन रक्षसा वनं विनादितमिति योजना ॥ ३० ॥ प्रहृष्टेति । प्रहृष्टरूपौ पुलकितशरीरौ वस्तुतो हर्षशोकावनयोर्न स्तः किंतु तन्नटनमात्रमिति इव शब्देन

स्वयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण वधार्थमीप्सितः ॥ निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ २९ ॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥ बिलं च रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्याः प्रदरे निहत्य तौ ॥ ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३१ ॥ ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥ विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३२ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सूचयति ॥ ३१ ॥ तत इति । पत्नीसहितस्य रामस्य तद्रहितस्य परतन्त्रस्य लक्ष्मणस्य चोपमानमाह चन्द्रदिवाकराविवेति ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

एवं विराधवनवासिमुमुक्षुमुनिजनशरणागतेरानुषङ्गिकफलभूतं विराधवधमभिधाय खरादिवधफलशरभङ्गाश्रमवासिमुनिजनशरणागतिं दर्शयिष्यन् तदुचितसौलभ्यदर्शनाय शरभङ्गाश्रमवनगमनं दर्शयति पञ्चमे हत्वेत्यादि । परिष्वज्य समाश्वास्य चेति विराधाङ्कस्पर्शजभयदुःखव्रीडाशान्त्यर्थमिति भावः ॥ १ ॥

कष्टं कृच्छ्रं गहनं वा कृच्छ्रगहनयोः कष इत्यनिण्निष्ठा। अत एव दुर्गं विषमं विश्रमायोग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ आश्रममिति । तस्य विराधोक्तस्य देवप्रभावस्य तपसा साधनेन भावितात्मनः साक्षात्कृतपरब्रह्मणः। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः ॥ ३ ॥ समीप इत्यादि । महदद्भुतं महाश्चर्यभूतं किमपि वस्तु विभ्राजमानं वपुषा भ्राजमानवपुषमित्यर्थः वैश्वानराः सूर्यव्यतिरिक्तास्तेजांसि सूर्यादितेजःसमुदायोपममित्यर्थः ॥ ४ ॥ अवरुह्येति। ततः किञ्चित्समीपगमनानन्तरं रथोत्सङ्गात् रथतटादवरुह्य वसुधामसंस्पृशन्तम् अभूमिस्पर्शस्य देवस्वभावत्वात् सकाशे समीपे विबुधानुगं वि-

कष्टं वनमिदं दुर्गं नच स्म वनगोचराः॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥ २ ॥ आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोभिजगाम ह ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३ ॥ समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४ ॥ अवरुह्य रथोत्सङ्गात्सकाशे विबुधानुगम् ॥ असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ ५ ॥ सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम् ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६ ॥ हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम् ॥ अपश्यद्विमलं चन्द्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ ॥ ॥

बुधा अनुगाः यस्य तं विबुधेश्वरमिन्द्रं ददर्श ॥ ५ ॥ सुप्रभेति । सुप्रभान्याभरणानि यस्य तं देवं देदीप्यमानं विरजो निर्मलमम्बरं धर्तुं शीलमस्यास्तीति विरजोम्बरधारिणं तद्विधैः इन्द्रतुल्याकारैः । ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ हरिभिरिति। हरिभिः श्यामैः यद्वा वाजिभिः वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः तस्य इन्द्रस्य ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तदिति श्वैत्ये दृष्टान्तः । चन्द्रमण्डलसन्निभमिति वृत्ततायां चित्रमाल्यैर्लम्बमानकुसुमसरैः पशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरेति । चामरव्यजने चामररूपव्यजने महाधने बहुमूल्ये मूर्ध्नि तस्येति शेषः । अपश्यदित्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

गन्धर्वैरिति । ईडिरे तुष्टुवुः ईडमानानपश्यदित्यर्थः ॥ १० ॥ सहेत्यादिसार्धः श्लोक एकान्वयः । तत्र तदानीं राम इति पदस्यावृत्तिः क्रियाभेदात् अतो न पुनरुक्तिः । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य शरभङ्गेण साकं वासवे संभाषमाणे सति तत्र समये रामः शतक्रतुं दृष्ट्वा तदीयरथं रामः लक्ष्मणाय उद्दिश्य प्रदर्शयन् सन् अथ लक्ष्मणमब्रवीदिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्चिष्मन्तमिति । अर्चिष्मन्तं सतेजस्कं श्रिया कान्त्या ॥ १३ ॥ य इति । पुरुहूतस्य यज्वभिर्बहुशो हूतस्य नः अस्माभिः इमे हरितवर्णाः हरयः अश्वाः ते । यद्वा त इमे शक्रस्य हरय इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ इमे चेत्यादिश्लो-

गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे ॥ १० ॥ सह संभाषमाणे-
तु शरभङ्गेण वासवे ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्म-
णाय प्रदर्शयन् ॥ १२ ॥ अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्ष-
गतं रथम् ॥ १३ ॥ ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ॥ अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो
ध्रुवम् ॥ १४ ॥ इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् ॥ शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाण-
यः ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनास्सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥
॥ १६ ॥ उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ॥ रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥

कत्रयमेकं वाक्यम् । शतं शतमिति प्रतिदिशमिति शेषः । विस्तीर्णविपुलोरस्काः अत्यन्तविशालोरस्काः शोणांशुवसनाः रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः एवंभूता य इमे तिष्ठन्तीत्यन्वयः येषां सर्वेषामुरोदेशेषु हाराः ज्वलनसन्निभाः अग्निवच्छुक्कभास्वराः दृश्यन्ते रूपमित्यत्रापि ये इत्यध्याहार्यम् । पञ्चविंशति वर्षाः परिमाणमस्य पञ्चविंशतिवार्षिकं तदस्य परिमाणमिति ठक् वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । एवंभूतं रूपं शरीरं ये बिभ्रति अदभ्यस्तादित्यदादेशः । पञ्चविंशतिवार्षिकमिति यौवनावस्थोच्यते । कौमारं स्यात्पञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परमित्युक्तेः । त इमे सुरा इत्यध्याहार्यम् ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र युक्तिमाह एतद्धीति । एतत् पञ्चविंशतिवार्षिकं वयः शरीरावस्था देवानां नित्यदा भवति । नित्यदेति निपातः किलेति प्रसिद्धौ । यथेमे वसनाभरणादिभिश्चारुदर्शनाः तथा किल देवा इति योजना ॥१८॥ इहैवेत्यादि । रथे इत्यनेन तदानीं रामं दृष्ट्वा रथमारूढ इत्यवगम्यते । यावज्जानामि ज्ञास्यामि यावत्पुरानिपातयोर्लडिति लट् । व्यक्तम् अनुमितिं विना स्पष्टं प्रत्यक्षेण ज्ञास्यामीत्यर्थः । विरहासहिष्णुतया अनुव्रजन्तं लक्ष्मणं पुनः प्रदिश्य जगामेत्याहतमेवमिति ॥१९॥२०॥ तत इति । अनुप्राप्य एकान्तवचनश्रवणाय समीपमागत्य विविक्ते रहसि वक्ष्यमाणस्यातिगोप्यत्वात् ॥२१॥ इहोपयातीत्यादि । असौ रामः इह मत्समीपे उपयाति उपयानसौ यावति काले मां नाभिभाषते तावत्स्वप्रतिज्ञां निष्ठां समाप्तिं नयतु । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता

एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥
इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः
समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥ शरभङ्गमनुप्राप्य विविक्त इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौ
रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयतु तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥ जितवन्तं कृतार्थं च द्रष्टा-
हमचिरादिमम् ॥ कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैस्सुदुष्करम् ॥ निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्ह-
ति ॥ २३ ॥ इति वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम् ॥ रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥

इत्यमरः । मया असंभाषमाण एव स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु मया संभाषणेऽस्यदेवत्वप्रकटनं स्यादिति भावः । संभाषणाभावेपि दर्शनमस्त्वित्यत आह तत इति । ततः स्वप्रतिज्ञानिष्ठानयनानन्तरं मां द्रष्टुमर्हति स मां पश्यतु ॥ २२ ॥ भवान् तं पश्यत्वित्यत्राह जितवन्तमिति । रावणं जितवन्तम् अत एव कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनम् इममहमचिराद्द्रष्टाद्रष्टास्मि दर्शनसंभाषणाभ्यां देवत्वप्रकटने का हानिरित्यत्राह कर्मेति । हि यस्मादन्यैर्देवैर्दुष्करं महत्कर्म रावणवधादिकम् अनेन मानुषवेषेण कर्तव्यं तस्मादित्यर्थः ॥ २३ ॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण तापसं तापसवेषं मानयित्वा बहुमान्य तं शरभङ्गमामन्त्र्य हरियुक्तेन अश्वयुक्तेन रथेन दिवं ययौ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रयाते त्विति । रामागमनोद्योगकाल एवेन्द्रस्य प्रयातत्वात् सपरिच्छदं स्त्रीभ्रातृरूपपरिवारसहितं यथा भवति तथा अग्निहोत्रं वह्निम् उपासीनं तत्र प्रवेशार्थमुपतिष्ठन्तं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्येति । समनुज्ञाताः आसनाय कृतानुमतिकाः लब्धवासाः मुनितो लब्धासनाः ततो निमन्त्रिताः सत्कृताश्च सन्तः निषेदुः ॥ २६ ॥ तत इति । शक्रोपयानम् इन्द्रागमननिमित्तम् ॥ २७ ॥ कथं न्यवेदयदित्यत्राह मामिति । सर्वेषां वरं ददातीति वरदः एष इन्द्रः मां ब्रह्मलोकं निनीषति नेतुमिच्छति ब्रह्माज्ञयेति शेषः ॥ २८ ॥ तर्हि किमर्थं न गतोसीत्यत्राह अहमिति । हे नरव्याघ्र अदूरतो वर्तमानं म-

प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवस्सपरिच्छदम् ॥ अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥ निषेदुस्समनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥ २६ ॥ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः ॥ शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥२७॥ मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥२८॥ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥२९॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम् ॥ ३०॥ अक्षया नरशार्दूल मया लोका जिताश्शुभाः ॥ ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ॥ ३१ ॥ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ऋषिणा शरभङ्गेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

नसि सदा सन्निहितं त्वां योगतो ज्ञात्वा प्रियातिथिं त्वामदृष्ट्वा त्वदनुभवानन्दं विहाय ब्रह्मलोकम् आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तलोकं न गच्छामि ॥ २९ ॥ तर्हि केन साधनेन कं लोकं गमिष्यसीत्यत्राह त्वयेति । धार्मिकेण धर्मस्वरूपेण स्वार्थे ठक् । महात्मना सत्यसंकल्पेन त्वया समागम्य त्वत्कटाक्षविषयो भूत्वा देवसेवितं यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इत्युक्तरीत्या नित्यसूरिसेवितं त्रिदिवं त्रिपाद्विभूतिं ब्रह्मलोकादुत्कृष्टं गमिष्यामि ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्रिदिवं गमिष्यामीत्यनेनायमर्थोवगम्यते ॥ ३० ॥ क्रमेण तथा भविष्यति आर्जितकर्मफलानि प्रथममनुभवेत्यत आह अक्षया इति । ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः अक्षयाश्चिरकालस्थायिनः ये लोकाः भोगभूमयः मया आर्जिताः तान् मामकान्

प्रतिगृहीष्व मत्कृतानि सर्वाणि सुकृतानि त्वदर्पितानि सन्त्विति भावः। सर्वत्रातिथिसत्कारः प्रातीतिकोर्थः कर्मणां भगवदर्पणं नाम फलसङ्गत्यागकर्तृत्वत्यागपूर्वकं भगवत्कैङ्कर्यतयानुष्ठानम् ❋ तनिश्लोकी ❋ ब्राह्मयाः ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः उभयत्र दिगादिभ्यो यदिति यत्। प्रतिगृह्णीष्व मामकानिति सर्वेश्वरे फलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तम्। अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी उत्तरत्र मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मण इतीदमपि फलसमर्पणाभिप्रायमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तदिदमङ्गीकुर्वन् तस्य वाचिककैङ्कर्यं नियमयति अहमेवेति। आहरिष्याम्येव स्वीकरिष्याम्येव सर्वलोकान् त्वया मय्यर्पितान् इह कानने प्रदिष्टं त्वया निर्दिष्टम् आवासं त्विच्छामि तुशब्देन त्वदभिमतदेश एव वास इत्यु-

अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान् महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥ इह राम महातेजास्सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये धर्मात्मा स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥ सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥ इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदीं पुष्पोडुपवहां तत्र तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

च्यते। सा काशीति न चाकशीति भुवि सायोध्येति नाध्यास्यत इत्यादिकमिहानुसंधेयम् ❋ तनिश्लोकी ❋ अहमेवाहरिष्यामि संपादयामि प्रदास्यामीत्यर्थः। इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिरिति श्रुतेः। लभते च ततः कामान् मयैव विहितानिति भगवदुक्तेश्च ॥ ३३ ॥ राघवेणेति। महाप्राज्ञ इत्यनेन मृगरूपमारीचनिरसनं मनसि कृतवानिति सूचयति ॥ ३४ ॥ इहेति। धार्मिकः धर्मचारी धर्मात्मा धर्मबुद्धिः वसति अदूर इति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इमामिति । मन्दाकिनीशब्दः पुण्यनदीमात्रे मुनिभिरुपचर्यते अत एव चित्रकूटेप्युक्तं प्रतिस्रोतामिति टाबार्षः। प्रतिस्रोतसं कृत्वाऽनुसृत्य व्रज नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति। पुष्पोडुपवहाम् उडुपः प्लवः उडुपाकारपुष्पचयावहामित्यर्थः। नदीं तत्र तत्र गमिष्यसीत्यनेन क्वचिन्नदीतीरे क्वचिद्व्यवहिते च मार्गे इत्युच्यते ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

एष पन्था इति । अनयोक्त्या सुतीक्ष्णाश्रममार्गो हस्तेन निर्दिश्यते । अथ मुनिःस्वदेहत्यागकाले रामसन्निधानमर्थयते मुहूर्तं पश्य तातमामिति । तात सर्वलोकजनक ॥ ३८ ॥ तत इति । मन्त्रवित् ब्रह्ममेधमन्त्रवित् शरभङ्गः अग्निं सुसमाधाय परिस्तरणादिभिरलंकृत्य आज्येन ब्रह्ममेधमन्त्रैर्हुत्वा हुताशनं प्रविवेश । अत्र विधिः । यद्युत्कण्ठा तदावाप्तौ ब्रह्ममेधानल व्रजेत् । नाभिवत्कात्मगानग्नीनवरोप्य यथास्थलम् ॥ संस्कारयेदिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ अथास्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति स चेत्यादिना । कुमारलक्षणमुक्तं रत्नाकरे । बालोथ पञ्चदशभिस्त्रिंशद्भिस्तु कुमारक इति ॥

एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् ॥ यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३८ ॥ ततोग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवित् ॥ शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९ ॥ तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः ॥ जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितम् ॥ ४० ॥ रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१ ॥ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२ ॥ स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥ न पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥ पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ह ॥ ४४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ब्रह्मलोकं तेर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडङ्गेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसा विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्युक्तं ब्रह्मात्मकं लोकम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स इति । अत्र पितामहशब्दोपि सविग्रहपरमात्मपरः सर्वमिदं शरभङ्गस्य रामसान्निध्यप्रतीक्षया व्यज्यते । अस्मिन् सर्गे चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिं वक्तुं तदुपयोगितया रामस्य समर्थकारुणिकत्वमुक्त्वा अथ तच्छरणागतिं वक्तुमुपक्रमते । शरभङ्ग इत्यादि । शरभङ्गे दिवं यात इति कालप्रदर्शनं सुतीक्ष्णादीनां विद्यमानत्वात् । समागताः संमिलिताः ॥ १ ॥ वैखानसा इत्यादि । ये नखाः ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्याः इत्युक्तरीत्या भगवन्नखरोमजाता ऋषयः सदा शरीरं संप्रक्षालयन्तीति संप्रक्षालाः । मरीचींश्चन्द्रसूर्यादिकिरणान् सदा पिबन्तीति मरीचिपाः सदान्तः किरणान् प्रवेशयन्तो विवृतास्या इत्यर्थः । अश्मभिरात्मशरीराणि कुट्टन्तीत्यश्मकुट्टाः पत्राहाराः पर्णाशनाः ॥२॥ दन्ता एवोलूखलं तदेषामस्तीति दन्तोलूखलिनः दन्तैरेव व्रीह्यादितुषनिर्मोकं कृत्वा भक्षयन्त इत्यर्थः । उन्मज्जकाः शिरोमात्रमुद्धृत्य सदा जलावगाढाः गात्रमेव शय्या येषां ते गात्रशय्याः उरसि पृष्ठंसयोर्वा शिरः कृत्वा शयना इत्यर्थः । अतो न स्थण्डिलशायिन इत्यनेन पुनरुक्तिः । अशय्याः अनभ्रगात्रा इत्यर्थः । अभ्राव-

शरभङ्गे दिवं याते मुनिसङ्घाः समागताः ॥ अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥ वैखानसा वालखिल्यास्संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च धार्मिकाः ॥ २ ॥ दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः ॥ ३ ॥ मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥ ५ ॥ सर्वे ब्राह्म्या श्रिया जुष्टा दृढयोगास्समाहिताः ॥ शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

काशकाः वर्षवातातपादिष्वप्यनावृतदेश एव वर्तमानाः ॥३॥ सलिलाहाराः सलिलमात्राहाराः वायुभक्षाः वायुमात्रभक्षाः आकाशे वृक्षाग्रादौ निलीयन्त इत्याकाशनिलयाः स्थण्डिले कुशाद्यास्तृतभूतले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवासनिरताः सर्वाहारशून्या इत्यर्थः । आर्द्रपटवाससः आर्द्रपटवसनशीलाः सजपाः सदा जपशीलाः तपोनित्याः स्वाध्यायमधीते तपः एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तसदास्वाध्यायपारायणरूपतपोनिष्ठाः पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्म्या श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढः परिपक्वः योगो यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगो येषां ते दृढयोगाः समाहिताः योगैकाग्रचित्ताः एवंभूतास्तापसा राममभिजग्मुरित्यन्वयः । मुनिवैविध्योक्तिर्दर्शनीयत्वाय अत्रा-

भिजग्मुरित्यनेन शरणागतिरुक्ता ॥ ६ ॥ अभिगम्येत्यादि ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य प्रधानः पृथिव्याश्च नाथः । प्रथमे दृष्टान्तः देवानामिति । यथा देवेन्द्र इति शक्रस्य नाम तथा रघुपतिरिति तव नामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ विश्रुत इति । यशसा शरभङ्गानुग्रहकीर्त्या विक्रमेण विराधनिरसनेन च त्रिषु लोकेषु भूर्भुवःसुवर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः पितृभक्तिस्त्वयि पुष्कला तद्वचनेन लब्धस्यापि राज्यस्य त्यागात् सत्यं सत्यवचनं च त्वयि पुष्कलं भरतप्रार्थनयापि प्रतिज्ञातस्याभञ्जनात् धर्मश्च त्वयि पुष्कलः शरभङ्गानुग्रहात् ॥९॥ त्वामिति । धर्मज्ञं धर्मवत्सलमित्युक्तानुवादः । अर्थिनो याचकास्तेषां भावो-

अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घास्समाहिताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथ ॥ प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ अधर्मस्तु महांस्तात भवेत्तस्य महीपतेः ॥ यो हरेद्बलिषड्भागं नच रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥ युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव ॥ नित्ययुक्तस्सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः ॥१२ ॥ प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणःस्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थित्वं याञ्चेत्यर्थः । सा च रक्षोनिरसनविषया तया त्वां किंचिद्वक्ष्यामः तत् क्षन्तुमर्हसि आर्ततया त्वदग्रगमनमेव कार्यसाधनम् आर्त्यतिशयेन विज्ञापनं तु क्षमस्वेत्यर्थः । एतेन उपायत्वाध्यवसाय एव चेतनस्य कृत्यं प्रार्थनं तु न कर्तव्यं हठात् कृतेपि क्षमापणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १० ॥ स्वविषये रामेण रक्षणं स्वाभाविकमिति दर्शयिष्यन्तः औपाधिकलौकिकराजरक्षणप्रकारं दर्शयन्ति अधर्मस्त्वित्यादिना । यः प्रजाभ्यो बलिषड्भागं हरति हृत्वा च ताः न रक्षति तस्य महानधर्मः । बलिः करः । भागधेयःकरोबलिरित्यमरः । षष्ठो भागः षड्भागः लुप्तपूरणो निर्देशः बलिश्चासौ षड्भागश्च बलिषड्भागः ॥ ११ ॥ एवमरक्षणे प्रत्यवायमुक्त्वा रक्षणेभ्युदयमाहुः युञ्जान इति । युञ्जानो यतमानः नित्ययुक्तो नित्यावहितः सर्वान् स्वविषयवासिनः स्वकी-

यान् प्राणानिव प्राणैः प्राणेभ्योपि इष्टान् सुतानिव च यो रक्षति स महीपतिः बहुवार्षिकीं बहुकालस्थायिनीं शाश्वतीम् अनुवृत्ताम्। मुहुः पुनःपुनः शश्वदिति वाणः।भवार्थेण् ततो ङीप्। कीर्तिं प्राप्नोति। ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र ब्रह्मणा महीयते पूज्यते च॥१२॥१३॥यस्तु करप्रदानासमर्थो मुनिजनस्तद्रक्षणं कुत इत्यत्राह। यदिति। यद्धर्मं तत्र धर्मे राज्ञः चतुर्भागः चतुर्थांशो भवति ॥ १४ ॥ एवं धर्माय प्रजारक्षकस्य फलमुक्त्वा धर्मानपेक्षे रामे शरणागतिरेव रक्षणहेतुरित्याहुः सोयमित्यादिना॥ सः पूर्वोक्तवैखानसादिरूपः ब्राह्मणाः भूयिष्ठाः अधिकाः यस्मिन् स ब्राह्मणभूयिष्ठः क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थसंभवात् ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्युक्तम्। यद्वा ब्राह्मणाः।ब्रह्मविदः तदधीते तद्वेदेत्यण्। वानप्रस्थानां तृतीयाश्रमिणां गणः त्वं नाथो यस्यासौ त्वन्नाथः अनाथवद्बाध्यते तनिश्लोकी सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह सन्तीति व्यज्यते। यद्वा ब्रह्मविद्ब्राह्मणः ब्रह्मणा-

यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्बाध्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥ पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वादिपरमैकान्तिधर्मनिष्ठ इत्यर्थः। अत एव त्वन्नाथ इत्येकं पदं। त्वमेव नाथो यस्य सः तेनानन्यशेषत्वमुक्तम्। तस्यैव नाथनीयत्वेनानन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते। अत एव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः तथाविधोप्यनाथवदयं वध्यते । अस्मत्पराभवो नाथ न तेनुरूप इति भावः। ॥ १५ ॥ बाधामेव दर्शयन्ति एहीत्यादिना। दूरे सम्यङ् न दृश्यत इत्यत एहि पश्येत्युक्तम्। भावितात्मनां ध्यातात्मनां बहुधा छेदनभेदनभक्षणादिभिः ❀ तनिश्लोकी ❀ मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणां भावितात्मनां निदिध्यानसनिष्ठानां हतानां शरीराणि पश्येति कारुण्यातिशयोत्पादनायोक्तम्। बहुधा हतानाम् अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति व्यज्यते ॥ १६ ॥ हतानां बहूनामित्युक्तं विवृणोति। पम्पेति। अनुमन्दाकिनीमपीति अनुर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयः। मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवाहिनीं मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः। कदनं हिंसा ॥ १७ ॥ ॥

शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेनेत्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु गरीयःसु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः एवमिति। विप्रकारं निकारम्। निकारो विप्रकारः स्यादित्यमरः। स्वजनपीडा दुःसहेति भावः ॥ १८ ॥ तत इति। शरणार्थं रक्षणार्थं समुपस्थितः प्रपन्नाः गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः ❀ तनिश्लोकी ❀ शरण्यमिति निरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तं तेन तदुपयुक्तगुणाः स्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायणपदोक्ताः स्मारिताः। शरणार्थम् उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः। समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसंपत्तिपूर्वकं रक्षाभरसमर्पणं कृतवन्तः नः परिपालयेति गोप्तृत्ववरणोक्तिः उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थनापर्यवसिता ॥ १९ ॥ परेति। त्वत्तः परा अन्या गतिः उपायः नोपपद्यते।

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञप्तोहं तपस्विनाम् ॥ केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम् ॥ २२ ॥

पृथिव्यामिति सर्वभुवनोपलक्षणं। तथा च श्रुतिः। नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति। इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ❀ तनिश्लोकी ❀ उत्तरखण्डविवरणमाकिंचन्यमाह। परेति। त्वत्तः सिद्धोपायात्परा गतिः। यद्वा। नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति श्रुत्यर्थं मनसि कृत्वाह परेति। पृथिव्यां नोपपद्यते। यस्मात्परिमितं फलमित्याद्युक्तबहुदोषदुष्टत्वादिति भावः। नः सर्वानिति आत्मात्मीयसर्वसंग्रहः। राक्षसेभ्य इति सर्वानिष्टोपलक्षणं ॥ २० ॥ एतादिति। तपस्विनां प्रशस्ततपसां तापसानां मुनीनाम् ॥ २१ ॥ नैवमिति। शरणागत्यैवाज्ञप्तोहं परिपालयेत्यादिकं वक्तुं नार्हथ केवलेनात्मकार्येण केवलात्मप्रयोजनत्वेन राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपाकर्षुं निवर्तयितुं मया वनं प्रवेष्टव्यं प्रविष्टम्। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति कर्मणि तव्यप्रत्ययः। स्वतो मत्प्रयोजनरूपं भवद्विरोधिनिरसनं कर्तुमेवेदं वनं प्रविष्टोस्मीत्यर्थः। शेषभूतरक्षणस्य शेषिप्रयोजनत्वादिति भावः।

❀ तनिश्लोकी ❀ तपस्विनामतिशयेन विद्यमानतपसां तापसानामृषीणाम् । आज्ञाप्योहमिति सौलभ्यव्यञ्जनं केवलेनेति । रक्षोभिः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपाकर्ष्टुं निराकर्तुमेव वनं प्रवेष्टव्यमिति । प्रविष्टमिति शेषः ॥ २२ ॥ पितृवाक्यपरिपालनाय वनं प्रविष्टोसीति किंवदन्त्याः का गतिरित्यत्राह । पितुरिति । अहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोस्मि यदृच्छया दैवगत्या पितुर्निर्देशकरः वनमिदं प्रविष्टोस्मि । पितृवाक्यकरणव्याजेन भवदर्थसिद्ध्यर्थमेवागतोस्मीति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ पितृवचनपरिपालनं तु व्याजमात्रमित्याह पितुस्त्विति । भवतामेवार्थसिद्ध्यर्थं यदृच्छया न तु कर्मपारवश्येन ॥ २३ ॥ तस्येति । भवत्कायार्थमेवागतस्य मे वने वासो महाफलो भविष्यति ❀ तनिश्लोकी ❀ तस्येति । तस्य भव-

विप्रकारमपाकर्ष्टुं राक्षसैर्भावितामिमाम् ॥ पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोहमिदं वनम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोहं यदृच्छया ॥ २३ ॥ तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वाभयं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापि सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥

त्कार्यार्थमेवागतस्य मे वनवासस्तपस्विनां महाफलः अतः तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामीति योजनीयम् । महाफलं नाम अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिरूपम् ॥ २४ ॥ तदेव फलमाह । तपस्विनामिति । तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामि इतीदं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ दत्त्वेति । अभयमिति छेदः । धृतात्मा निश्चलमनाः तपोधनैः ऋषिभिश्च सभाज्यवृत्तः पूज्याचारः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुतीक्ष्णाभ्यर्थनया मृगरूपमारीचादिदुष्टराक्षसनिरासः सप्तमे । रामस्त्वित्यादि । आश्रमपदम् उद्दिश्येति शेषः । तैर्द्विजैः वैखानसादिभिः ॥ १ ॥

स इति । अदूरमिति छेदः । पूर्वं शरभङ्गेण इह राम महातेजा इति सुतीक्ष्णाश्रमस्यादूरत्वोक्तेः । नदीरिति बहुवचनमेकस्या एव मन्दाकिन्याः बहुप्रदेशेष्वावृत्त्या । बहूदकाः विपुलोदकाः नौतार्यत्वानुक्तेः । शैलं शैलसंबन्धिवनं काननमित्यनुवादात् । तस्येदमित्यण् । महामेघमिवेति श्यामिकायामुपमा । ❀ रामानुजीयम् ❀ विमलं पवित्रम् ॥ २ ॥ तत इति । द्रुमैः संततं व्याप्तम् इक्ष्वाकुवरौ राघवावित्युभयथा धैर्यमूलोक्तिः ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति । तदित्यत्र प्रस्तुतस्य काननस्य तच्छब्देन परामर्शः । प्रथमं शैलस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य काननमपि प्रस्तुतमेवेति ॥ ३ ॥ प्रविष्ट इति । ची-

स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ संततं विविधैर्द्रुमैः ॥ काननं तौ विविशतुस्सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजटाधरम् ॥ रामस्सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोवृद्धमभाषत ॥ ५ ॥ रामोहमस्मि भगवन् भवन्तं द्रष्टुमागतः ॥ त्वं माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर ॥ आश्रमोयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेहं महायशः ॥ देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥

रमालया वल्कलपङ्क्त्या परिष्कृतं अलंकृतम् ॥ ४ ॥ तत्रेति । मलपङ्कजटाधरं नित्यनिश्चलतपोयोगेन वा वार्द्धकेन वा मलपङ्कजटानां धरं विधिवत् क्रमवद्यथा भवति तथा अभाषत । मीलितनयनत्वेन स्वाभिवादनापरिज्ञानात् भाषणम् ॥ ५ ॥ रामोहमिति । मा अभिवादयन्त माम् अभिवद प्रत्यभिवादनं कुरु । सत्यविक्रम अमोघतपःप्रभाव ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वागतमिति ॥ सनाथ इव सनाथ एव । यद्वा सर्वदा त्वया सनाथत्वेपि पामराणां सनाथत्वप्रतिभेदानीं जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वस्य मोक्षापेक्षां व्यञ्जयति । प्रतीक्षमाण इति । त्वामेव प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन् त्वदागमनं काङ्क्षमाण इत्यर्थः । देवलोकं नारोहे तस्यान्तरायो मैत्रेयदेवेन्द्रत्वादिकं फलमिति तस्य मोक्षविरोधित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

मदागमनं कुतोवगतं तत्राह चित्रकूटमिति । चित्रकूटमुपादाय चित्रकूटगमनमारभ्य राज्याद्भ्रष्टः प्रच्युत इति मे मया श्रुतोसि ॥१०॥ स्वर्गारोहणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत्राह इहेति । उपयातः शरभङ्गार्थमागतः मामुपागम्याह तर्हि तादृशमहाफलं किमिति त्यक्तवानसीत्युक्ते तारतम्यज्ञानादिति भावः ॥ ॥११॥१२॥१३॥१४॥ भवानिति । गौतमेन गौतमवंश्येन ॥१५॥ एवमिति । हर्षेण महता प्लुतः मोक्षानुग्रहेण परमानन्दभरितः ॥ १६ ॥१७॥ गुण-

चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः ॥ १० ॥ इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ उपागम्य च मां देवो महादेवस्सुरेश्वरः ॥ सर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥ तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसा युक्तं महर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामो ब्रह्माणमिव काश्यपः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्र कुशलस्सर्वभूतहिते रतः ॥ आख्यातश्शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिह ॥ ऋषिसङ्घानुचरितस्सदा मूलफलान्वितः ॥ १७ ॥ इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा महायशः ॥ अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः ॥ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः ॥ ॥ १९ ॥ तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान् समागतान् ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणाशनिवर्चसा ॥ २० ॥ ॥

मुक्त्वा दोषमाह निरसनीयत्वाभिप्रायेण इममिति । आश्रमं तपोवनम् अविद्यमानं कुतोपि भयं येषां ते अकुतोभयाः सन्तः अटित्वा इतस्ततः परिप्लुत्य लोभयित्वा समाधिभङ्गं जनयित्वा विचित्रतरवेषैरिति शेषः । प्रतिगच्छन्ति प्रतियान्ति अत्र वने मृगेभ्योन्यत्र मृगान् वनान्यो दोषो न भवेदिति विद्धि मृगप्रलोभनरूपदोषादन्यो दोषोत्र नास्तीत्यवेहीत्यर्थः । इति वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वेति ।

तत् मृगभयविषयकं वचनं विकृष्य सशरं धनुरिति स्वोत्साहप्रकटनम् । हन्यामिति प्राप्तकाले लिङ् । वधकाले प्राप्ते सकलमृगहननं कुर्यामित्यर्थः । प्राप्तकालश्च तद्दर्शनकालः ॥ १९ ॥ २० ॥ तच्च हननमिह स्थित्वा न कर्तुं शक्यमित्याह भवानिति । तत्र मृगसंघवधविषये भवान् मया अभिषज्येत अभिभूयेत । अभिपूर्वात् षञ्जेः कर्मणि लिङ् । अभिषङ्गः परिभवे सङ्गाक्रोशनयोरपीति बाणः । तादृशमृगहनने मया त्वं कृतापराधो भवेः आश्रमसंबन्धित्वादिति भावः । ततः किमित्यत्राह किंस्यात्कृच्छ्रतरं तत इति । ततः भवदभितापात् कृच्छ्रतरं कष्टतरं किं न किमपीत्यर्थः । तस्मादेतस्मिन्नाश्रमे चिरं तद्दर्शनपर्यन्तं वासं न समर्थये नेच्छामि इह वासे मृगसंघपीडां सोढ्वा स्थातव्यम् । हत्वावस्थाने स्वाश्रममृगाणां स्वसन्निधौ हनने तव वैमनस्यं स्यात् । तच्च ममानिष्टम् अतोन्यत्र त्वदसन्निधाने मृगान् हनिष्यामीत्यर्थः । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥

भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१ ॥ तमेवमुक्त्वा वरदं रामस्संध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥ ततश्शुभं तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीमवेक्ष्य ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥

तमिति । वरदमित्यनेन मुनिस्तथैवानुज्ञातवानिति गम्यते । सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामुद्दिश्य सरस्तीरं गतवानित्यर्थः । पश्चिमां सन्ध्यामन्वास्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावत्सन्ध्यं जलतीरे जपन् स्थित्वेत्यर्थः । तत्राश्रमे वासमकल्पयदित्यनेन प्रातर्जिगमिषा जातेति व्यज्यते । अन्यत्र गत्वा मृगनिरासश्च रावणं प्रति मारीचानुवादादवगन्तव्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति । शुभं भक्त्युपनीतत्वेन पावनं तापसभोज्यं फलमूलादि अन्नं अदनीयं स्वयं नतु शिष्यमुखेन सुसत्कृत्य अर्घ्यपाद्यादिना संपूज्य महात्मा तत्र परमपुरुषत्वज्ञानवान् सन्ध्यानिवृत्तौ सन्ध्याकर्मावसाने रजनीमवेक्ष्य ददौ रजनीभक्ष्यानुसारं ददावित्यर्थः । सीता तु रामभुक्तशेषं भुक्तवतीत्याशयः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलं प्रति प्रस्थानमष्टमे रामस्त्वित्यादि। परिणाम्य अतिवाह्य प्रभाते उषःकाले ॥ १ ॥ उत्थायेति। सह सीतयेत्यनेन पूर्वमेव सौमित्रिः स्नात इति व्यज्यते। उपास्पृशत् स्नातवान् स्नानाचान्त्योरुपस्पर्श इति बाणः। सुशीतेनेत्युष्णोदकव्यावृत्तिः। उत्पलगन्धिनेत्यनेन तटाकस्नानं सूच्यते ॥ २ ॥ अथेति। अग्निमित्येकवचनेन एकाग्नित्वावगमात्र त्रेताग्निरिदानीमिति गम्यते। सुरान् नारायणम्। सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमदित्ययोध्याकाण्डोक्तेः। परिवारापेक्षया बहुवचनम्। काल्यं यथाकालप्राप्तं यथा तथा देशानुगुणपूजाकथनाय

रामस्तु सहसौमित्रिस्सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः॥ परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुद्ध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय
तु यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ उपास्पृशत्सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥ अथ तेऽग्निं सुरां-
श्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥ उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विग-
तकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ सुखोषितास्स्म भगवन् त्वया पूज्येन
पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्ड-
लम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामस्सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ॥
धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तपस्विशरण इत्युक्तम्। उदयन्तम् उद्यन्तम्। अनेन होमानन्तरमादित्योपस्थानोक्त्या अनुदितहोमपक्षसूचनात् कात्यायनसूत्रक्रमेण राघवाणामनुष्ठानमिति गम्यते ॥३॥४॥ सुखोषिता इत्यादित्रिश्लोक्येकान्वया। आपृच्छामः आपृच्छामहे परस्मैपदमार्षम्। अभ्यनुज्ञातुमिति भावे तुमुन्। त्वत्कर्तृकं गमनानुज्ञानं प्रार्थयामहे इत्यर्थः। मुनयः सहवासयोग्या इत्याह धर्मनित्यैरित्यादि। धर्मनित्यैर्नित्यधर्मैः तपोभिर्दान्तैः निगृहीतेन्द्रियैः तपो हीन्द्रियनिग्रहहेतुः विशिखैः विगतज्वालैः। अर्चिर्हेतिः शिखास्त्रियामित्यमरः। गुप्तमाहात्म्यैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

अविषह्येत्यादि । सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन् यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति कथमिव अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीम् ऐश्वर्यं प्राप्य अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविषह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन रावणवधत्वरा व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोपि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अरिष्टम् अनुपद्रवं रिषेस्तीषसहेति भावे निष्ठा । अनेनापि रावणविजयाभ्यनुज्ञा सूच्यते ॥ ११ ॥ तपोवनपदार्थान्

अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नाति विराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ ववन्दे सह सौमित्रिस्सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ॥ गाढमालिङ्ग्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ॥ प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥ गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ आगन्तव्यं त्वया तात पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थस्सहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतार्थयितुमाह पश्येत्यादि ॥ १२ ॥ सप्राज्येति । प्राज्यम् अदभ्रम् । प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहित्यमरः ॥ १३ ॥ कारण्डवो जलकुक्कुटः । मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः ॥ १४ ॥ रमणीयत्वादिना विशेषयितुं पुनरप्याह रमणीयानीति । मयूराणामभिरुतानि येषु तानि गम्यतां त्वयेति शेषः । भवानिति राम उच्यते आश्रमं प्रतीति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति । ततः प्रस्थानोपक्रमानन्तरं विमलौ तत इति ततः धनुरादिदानानन्तरमित्यर्थः । ततः शुभतरे इत्यादिना अयमर्थो अवगम्यते आश्रमप्रवेशे किमस्माकमायुधैरिति मन्यमाना सीता आयुधानि मुनिगृहे कुत्रचिन्निहितवती। अथ अमार्गेणेत्यादिरामवाक्येन अरिष्टं गच्छेत्यादिमुनिवाक्येन च तयोर्हृदयं विदित्वा स्वयमेवादाय पुनर्दत्तवतीति। अत एवोत्तरसर्गे स्वाशयं वक्ष्यति ❋ रामानुजीयम् ❋ ततः धनुरादिदानानन्तरं विमलौ सुनिशितौ खड्गौ च ददावित्यन्वयः ॥१८॥१९॥२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सीता वीरपत्नीत्वेन धनुर्मुष्टिग्रहणविशेषेण सायुधतया सन्नद्धं पतिमालोक्य यदि त्वं सायुधो राक्षसभूयिष्ठे देशे प्रविष्टः स्याः तर्हि तैः सा-

ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सस्वनौ ॥ निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ॥ हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं धर्मस्सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥ निवृत्तेन तु शक्योयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ ॥

कं विरोधः स्यात् तेनावयोर्विश्लेषः स्यात् तेन भवतो महान् क्लेशः स्यात् अतो निधायायुधं वनेस्माभिर्गन्तव्यमित्याह नवमे सुतीक्ष्णेनेत्यादि । अभ्यनुज्ञातम् अरिष्टं गच्छ पन्थानमिति । रावणवधाभिप्रायेणानुज्ञातं हृद्यया युक्तियुक्तत्वेन हृदयंगमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया । अनेन वक्ष्यमाणवचने स्नेह एव मूलमित्युक्तम्। रामेण ऋषिभ्यः प्रतिज्ञाकरणं रामप्रतिज्ञायाः दुरावरत्वं च बहुशो दृष्टवत्यपि राक्षसैर्वैरे भर्तुः स्वविरहद्वारा महान् क्लेशो भवेदिति प्रेमान्धतया तथोक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ किं तदुक्तं तत्राह अयं धर्म इति । महानयं धर्मः त्वयानुष्ठीयमानो मुनिधर्मः सुसूक्ष्मेण विधिना मार्गेण विचारेण प्राप्यते धर्मकामैरिति शेषः । सूक्ष्मविधिमेवाह निवृत्तेनेति। इह वने कामजात् इच्छाकृताद्व्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणायं धर्मः शक्यः संपाद्यः । व्यसनमिति जात्येकवचनम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किं तद्व्यसनं तत्राह त्रीण्येवेति । अत्र लोके उत अत्यर्थं कामजानि रागकृतानि त्रीण्येव व्यसनानि भवन्ति। कानि तानि त्रीणीत्यत्राह मिथ्यावाक्यमित्यादि। मिथ्या वाक्यं परमकं प्रथममित्यर्थः सर्वेभ्यो व्यसनेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः। स्वार्थे कः। तस्मादपि व्यसनात् गुरुतरावुभौ व्यसनविशेषौ तावाह परदारेत्यादिना। परदाराभिगमनं परदाराभिमर्शनं वैरं विना रौद्रता हिंसकता चेति ॥ ३ ॥ एवं सामान्येन व्यसनरूपमुक्त्वा प्रकृते परिहार्यत्वेन वक्तव्यं व्यसनं दर्शयितुमितरपरिशेषमाह मिथ्येत्यादिना । अत्र भूतभविष्यतोर्वर्तमानस्यान्तर्भावः कुत इति परेषां संबन्धिनीनां स्त्रीणां धर्मनाशनमधर्मकरं च अभिलाषणमभिलाषः कुतः असंभावित इत्यर्थः । धर्मनाशनशब्देन गुरुतरशब्दोक्तातिशयो दर्शितः । मिथ्यावाक्यमधर्मकरम् इदमुभयकरमिति भावः ॥ ४ ॥ कुत इत्यादिना परदाराभिलाष एव नास्ति कुतस्तदभिगमनमित्युक्तं कालत्रयेपि तदभाव इति विशेषयति तवेति । मनुष्येन्द्रेति हेतुगर्भं संबोध-

त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ॥ मिथ्या वाक्यं परमकं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥३॥ मिथ्या वाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ कुतोभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम्॥४॥ तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन ॥ मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥ स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज॥ धर्मिष्ठस्सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥ सत्यसन्ध महाभाग श्रीमाँल्लक्ष्मणपूर्वज॥ त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥७॥ तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं धर्तुं जितेन्द्रियैः ॥ तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन ॥८॥

नं तव परदाराभिलाषणमिदानीं नास्ति कदाचन ते तन्नाभूत् हे राम एतत् अभिलाषणं ते क्वचित्सुन्दरेष्वपि परदारेषु मनसा संकल्पेनापि न विद्यते। अनेन भविष्यत्कालेपि नास्तीत्युक्तम्। तथेति समुच्चये चावधारणे ॥ ५ ॥ उक्तव्यसनद्वयाभावे बहून् हेतून् दर्शयति स्वदारेत्यादिना । हे नृपात्मज त्वं नित्यमेव स्वदारनिरतः धर्मिष्ठश्च अत एव सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः तत्र निदर्शनं पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥ उक्तानुवादपूर्वकं भर्तारं स्तौति सत्यसन्धेति । महाभाग महाधर्मन् श्रीमन् निरवधिकैश्वर्य लक्ष्मणपूर्वज वैराग्ये लक्ष्मणादप्यधिक त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितम्। धर्मश्च प्रतिष्ठितः अन्यत्सर्वमैश्वर्यवैराग्यादिकं च त्वयि प्रतिष्ठितं सुस्थिरम् ॥ ७ ॥ तृतीयव्यसनसद्भावं वक्तुमुक्तव्यसनद्वयाभावं स्वानुभवसिद्धत्वेन द्रढयति तच्चेति । हे महाबाहो जितेन्द्रियैः धर्तुं शक्यं तत्पूर्वोक्तं धर्मिष्ठत्वादिकं सर्वं तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन तत्सद्भावे तव दर्शनमेव प्रमाणं रूपमेवास्यैतन्महिमानं

व्याचष्ट इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं व्यसनद्वयरहितेन त्वया तृतीयव्यसनमपि कथंचित्परिहर्तव्यमित्याशयेनाह तृतीयमिति । निर्वैरं यथा भवति तथा परप्राणाभिहिंसनरूपं यदिदं रौद्रं रौद्राख्यं तृतीयं महद्व्यसनं पामरैः क्रियते तच्च तत्तु ते समुपस्थितं त्वया कर्तुमुद्युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमुद्युक्तमित्यत्राह प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ न केवलमृष्यभ्यर्थनया प्रतिज्ञातं प्रथमसंकल्पश्च तव तथैवेत्याह एतन्निमित्तमिति । दण्डका इति विश्रुतं वनं प्रति त्वं भ्रात्रा सह धृतबाणशरासनः सन् प्रस्थितः केवलेनात्मकार्येणेत्यादिना भवतैवोक्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ततः किमित्यत्राह ततस्त्वामिति । प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वस्वदारैकनिरतत्वादिकं च दृष्ट्वा त्वन्निःश्रेयसं तव सौख्यं हितं तत्साधनं च

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वधस्संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ॥ त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥ नहि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति ॥ कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥ त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् कच्चित्कुर्याश्शरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणां च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ॥ समीपतस्स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥

चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ताकुलं भवेद्धे भवति हि भवान् सत्यप्रतिज्ञत्वेन रक्षोवधान्न निवर्तेत निर्वैरं परहिंसनं च न करोषि यस्य कस्यचिद्वैरमूलस्य करणे तदहमेव स्यां मद्विरहं च त्वमेकदारव्रतनिरतः न सोढुमर्हसि अतः कथमिदं संपत्स्यत इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि क उपायस्ते प्रतिभातीत्यपेक्षायां रामपक्षस्यैव स्वपक्षत्वात्तत्पक्षं स्थूणादिखननन्यायेन द्रढयितुं पक्षान्तरमाह नहीति । मम मत्तः ॥ १३ ॥ त्वं हीति । शरव्ययं शरमोक्षं कच्चिदिति कामप्रवेदने ॥ १४ ॥ तर्हि शरव्ययं न करोमीत्यत्राह क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समीपतः स्थितं धनुः तेजोरूपं बलं भृशं उच्छ्रयते वर्धयति । हुताशस्य समीपस्थितानीन्धनानि च तेजोबलमुच्छ्रयन्ते दृष्टान्तालंकारः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तार्थे ऐतिह्यमाह पुरेत्यादि । रतमृगद्विजे संतुष्टमृगपक्षिके तपस्वी कश्चिदभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । स इति खड्गविशेषणं न्यासविधिना न्यासप्रकारेण । राजचोरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥ इत्युक्तो न्यासः तिष्ठतः तस्येति शेषः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १८ ॥ स इति । आत्मनः प्रत्ययं विश्वासस्थापितं वस्तु । प्रत्ययोधीनकपटज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः । रक्षन्नेव विचरति व्य-

पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव
तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रश्शचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृत् ॥ १७॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे
निशितः खड्ग उत्तमः ॥ स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासर-
क्षणतत्परः ॥ वने तं विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥१९॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥
न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः ॥ चकार रौ-
द्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥ ततः स रौद्रेभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्शितः ॥ तस्य शस्त्रस्य
संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३ ॥ अग्निसंयोगव-
द्धेतुर्शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४ ॥ ॥ ॥

चरत् ॥ १९ ॥ एतदेवोपपादयति यत्रेति ॥ २० ॥ नित्यमिति । परिवहन् रक्षन् रौद्रीं हिंसापरां स्वां शस्त्रधार्यसाधारणाम् ॥ २१ ॥ तत इति । रौद्रे हिंसारूपकर्मणि अधर्मेण कर्शितः पीडितः संवासात्संपर्कात् ॥२२ ॥ एवमिति । शस्त्रसंयोगकारणं पुरा वृत्तम् उक्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ पुरावृत्तफलितमर्थमाह अग्नीति । अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः एवं शस्त्रसंयोगोपि शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति स्नेहात् त्वद्विषयस्नेहात् बहुमानात् मद्विषये त्वत्कृतबहुमानात् स्मारये भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि न शिक्षये नापूर्वमर्थमुपदिशामि ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

न कथंचनेति । गृहीतधनुषा त्वया वैरं विना राक्षसान् हन्तुं सा रौद्री बुद्धिः कथंचन केनापि प्रकारेण न कार्या न कर्तुं योग्या त्वत्प्रकृत्यननुगुणत्वादिति भावः । इयं बुद्धिर्मत्प्रकृतेरप्यननुगुणेत्याह अपराधमिति । लोकान् प्राणिनः ❀ तनिश्लोकी ❀ अपराधं विनेति । निरपराधहननमेवात्र प्रतिषिध्यते नतु तपस्विषु सापराधराक्षसहननं तेन सापराधं सम्यगालोच्य तत्राप्यपराधक्षालनोपायान्तराभावे हन्तव्यमिति भावः । लोकान् हन्तुमिति । अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयादित्युक्तन्यायेन एकापराधिलक्षीकरणेन प्रवृत्ते हनने अनपराधिनामपि बाधा यथा न भवति तथा कार्यमितीहार्थः ॥ २५ ॥ यद्येवं तर्हि क्षत्रियधर्मो धनुर्धारणं निरवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह क्षत्रियाणां त्विति । वीराणां क्षत्रियाणां धनुषा कार्य

न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान् ॥ अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ २५ ॥ क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥ तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदि राज्यं परित्यज्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥

कर्तव्यं वनेषु निरतात्मनाम् आर्तानां पीडितानां रक्षणं बाधकोत्सारणमित्येतावदेव तुरवधारणे ॥ २६ ॥ ननु रक्षणार्थं वा धनुर्धार्यमेवेत्याशङ्क्य तदपि नेदानीमुचितं किंतु राज्यपालनकाल इत्याह क्वचेत्यादिना । क्षात्रं क्षत्रधर्मः किंशब्दाभ्यां गम्यमानमर्थमाह व्याविद्धमिदमिति । शस्त्रवने क्षात्रतपसी च परस्परविरुद्धमिदमस्माभिर्न पूज्यतां किंतु देशधर्मस्तपोवनधर्मः पूज्यतां क्षात्रशस्त्रे विहाय वनवासतपश्चरणे एव क्रियतामित्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥ व्यत्ययो वा किं न स्यादित्यत्राह तदार्येति । तर्हि वर्णधर्मो लुप्येतेत्यत्राह पुनरिति ॥ २८ ॥ तपोमात्रकरणे फलान्तरमप्याह अक्षयेति । यद्वा सर्वदा क्षत्रधर्मं त्यक्त्वा मुनिवृत्तिराश्रयतामित्याह अक्षयेति । तुः समुच्चये अकलुषा बुद्धिश्च ते भवेदित्यर्थः । श्वश्रूश्वशुरयोः कैकेयीदशरथयोः । श्वशुरः श्वश्र्वेत्येकशेषाभाव आर्षः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केवलधर्मानुष्ठानस्य सर्वश्रेयोमूलत्वमाह धर्मादित्यादिना । सर्वं मुक्तिमपि ज्ञानद्वारा लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ धर्मार्थज्ञानप्रकारमाह आत्मानमिति । नियमैः चान्द्रायणादिव्रतैः आत्मानं शरीरम् ॥ ३१ ॥ नित्यमिति । त्रैलोक्यं त्रिलोकभवं पुरुषार्थतत्साधनतदङ्गकलापम् ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादिति । स्त्रीचापलात् स्त्रीत्वप्रयुक्तचापलात् मे मया मा चिरेण विचारस्य विलम्बो मा भूत् । अत्र सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं रामः सत्यप्रतिज्ञः निर्वैरं च रक्षोवधं न करिष्यति तथा च मद्वियोगेन रक्षोवधेन भवितव्यं मद्विरहं च न सहिष्यते संकटमिदमुपस्थितमि-

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने ॥ सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कस्समर्थः ॥ विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥ ॥ ॥

त्याकुलचित्ता वैदेही पतिप्रेमान्धा रक्षोवधान्निवर्तयितुमुपक्रान्ता । रामस्तु सीताविरहं सोढ्वापि तन्मूलवैरेण रक्षांसि निहत्य प्रतिज्ञा निर्वोढव्येति समाधत्ते दशमे वाक्यमेतत्त्वित्यादि । भर्तृभक्तयेत्यनेन भर्तृप्रेमपारवश्येन पूर्वमुक्तमिति ज्ञायते । धर्मे स्थित इत्यनेन सीताविरहक्लेशमङ्गीकृत्यापि प्रतिश्रुतनिर्वहणपरता द्योत्यते । यद्यपि खरवध एव दण्डकारण्यवासिभिरर्थितो रामेण प्रतिज्ञातश्च तथापि खरवधो रावणवधमूलमिति खरवधद्वारा रावणवधोऽप्यर्थित एवेति सीतयोक्तमुपपन्नम् ॥ १ ॥ हितमिति । स्निग्धया अनुरक्तया कुलं व्यपदिशन्त्या स्वमहाकुलीनत्वं प्रख्यापयन्त्या त्वया सदृशम् अनुरागकुलसदृशं हितमुक्तं हितोक्तौ हेतुर्धर्मज्ञ इति कुलव्यपदेशे हेतुर्जनकात्मज इति ॥ २ ॥ ॥ ॥

किन्त्विति । यदि मया हितमुक्तं तर्हि तथैव क्रियतामिति चेत्तत्र वक्ष्यामि तदेवाह त्वयैवेति । क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदितीदं वचनं त्वयैवोक्तं खलु मुनयश्चार्त्ताः तस्मात्तद्विरोधिवधः कर्तव्य एवेति भावः ॥ ३ ॥ ननूक्तं विरोध्युत्सारणेनार्तरक्षणं कर्तव्यं नतु निरपराधवध इत्याशङ्क्य तेषां शरणागतत्वेन मत्प्राणभूतत्वात्तेष्वपराधो मदपराध इत्याशयेनाह मामित्यादि । अत्रत्यविशेषणैरात्मनः शरणागतपक्षपातं स्फोरयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ काले काल इति । काले काले सर्वकालेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ त इति । अभ्यवपद्येति अनुगृहाणेत्यर्थः लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् आर्षं परस्मैपदम् ।

किंतु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥ मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः ॥ ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः ॥ ४ ॥ वसन्तो धर्मनिरता वने मूलफलाशनाः ॥ न लभन्ते सुखं भीता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने ॥ भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६ ॥ ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ॥ अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥ मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ॥ कृत्वा चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा हि ममातुला ॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥ किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ १० ॥ राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ अर्दिताः स्म दृढं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु ॥ ११ ॥ ॥

अभ्यवपत्तिः अनुग्रहः ॥ ७ ॥ मयेति । चरणशुश्रूषां पादवन्दनम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्त्विति । प्रसीदन्तु मदपचारं क्षमन्तां ह्रीः लज्जा अतुला अधिका । तत्र हेतुमाह यदिति । उपस्थेयैरभिगन्तव्यैः उपस्थितः अभिगतः किं करोमीति लोडर्थे लट् किं करवाणीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ स्तोत्रादिना चेतःसंकोचनं ह्रीः वीतरागस्य स्तोत्राद्यैश्चेतःसंकोचनं व्रीडेति लक्षणात् ॥ ९ ॥ सर्वैरित्यादि । अर्दिताः पीडिताः तत्र तेभ्यः रक्षत्विति । अभ्यवपद्येत्यत्र सामान्येनानुग्रहः प्रार्थितः । इह तु तद्विशेषे पृष्टे विशेष उक्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

न केवलं पीडयन्ति यज्ञविघ्नं च कुर्वन्तीत्याहुः होमेति। यज्ञविघ्नकरं हन्यामिति मद्रोजननिवर्तनात् कः परोपराध इति सीतायै सूचयितुमिदमनूदितम्। होमकालेषु अग्निहोत्रकालेषु सर्वकालेषु दर्शपौर्णमासादियज्ञकालेषु धर्षयन्ति अभिधावन्ति ॥ १२ ॥ गतिं रक्षकं मृगयमाणानाम् अन्वेषयताम् ॥ ॥ १३ ॥ परमशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति काममिति ॥ १४ ॥ उक्तं विवृणोति बह्विति ॥ १५ ॥ उपसंहरति तदिति। त्वन्नाथा इति बहुव्रीहिः इयं वाक् समुदाहृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ मयेति। कात्स्न्र्येन परिपालनं रक्षोवधपर्यन्तपरिपालनं संश्रुतं प्रतिज्ञातं मदाश्रितविरोधिनो मद्विरोधित्वात् मद्रोजनविघातकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ संश्रुत्येति। जीवमानः जिवन् प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम् अन्यथा कर्तुं न शक्ष्यामि। तत्र हेतुः सत्यमिष्टमिति सत्यं

होमकालेषु संप्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ ॥ धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२ ॥ राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ १३ ॥ कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥ १४ ॥ बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १५ ॥ तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ॥ रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १६ ॥ मया चैतद्वचः श्रुत्वा कात्स्न्र्येन परिपालनम् ॥ ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ १८ ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ १९ ॥ ॥

सत्यवचनम् ॥ १८ ॥ तह्यावयोर्विश्लेषो दुर्विषहः स्यात्तत्राह अप्यहमिति। आत्मानं सर्वदा रक्षेद्दारैरपि धनैरपीत्युक्तं जीवितमपि जह्याम्। भ्राता स्वा मूर्तिरात्मन इत्युक्तं लक्ष्मणमपि जह्याम्। अर्धो वा एष आत्मनः यत्पत्नीत्युक्ताम् जह्यामिति किमाश्चर्यं संश्रुत्य यस्मै कस्मैचित् यत्किंचित् प्रतिज्ञाय तां प्रतिज्ञां न जह्यां ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मविद्भ्यः कृतां प्रतिज्ञां विशेषतो न जह्याम् ❀ तनिश्लोकी ❀ अप्यहं जीवितं जह्यां प्राणान्वा त्यक्ष्यामि त्वां वा। न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामिति प्राणेभ्योपि गरीयसीमित्युक्तां त्वां वा त्यजामि सलक्ष्मणाम्। अथैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेनेत्युक्तरीत्या अत्यन्तविश्लेषासहनप्रीतिविषयं लक्ष्मणं वा त्यजामि नतु प्रतिज्ञां त्यजामि ॥ १९ ॥ ॥ ॥

तदिति। अनुक्तेनापीति ऋषिभिरिति शेषः। उक्तरीत्या रक्षसां मदपराधित्वेन तद्वधस्य मत्कार्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥ एवं वदन्त्यास्तव हृदयं च जानामीत्याह ममेति। मम त्वयि स्नेहात् तव मयि सौहार्दाच्चोक्तं विरहो दुःसहो भविष्यतीत्युक्तमित्यर्थः। अनिष्टः अप्रियः पुरुषः ॥ २१ ॥ सदृशमिति। तव आत्मनः सदृशं तव कुलस्य चानुरूपमिदं वचः धर्मप्राधान्योक्तिस्त्वत्कुलानुरूपा। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति हि त्वत्कुलपद्धतिः। सापराधेष्वपि निरपराधोक्तिस्तव सदृशी। पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम। कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यतीति हि तव प्रकृतिः। तथापि त्वं मे प्राणेभ्यो गरीयस्यपि सधर्मचारिणी भव मया यो धर्मः संकल्पितस्तत्रैव त्वयापि संकल्पयितव्यमिति भा-

तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ २० ॥ मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वयाऽनघे ॥ परितुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशिष्यते ॥ २१ ॥ सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव चात्मनः ॥ सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥२२॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा ॥ पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥ ॥

वः ॥ २२ ॥ इत्येवमिति। महात्मा महाधृतिः प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् इतीति उक्तधर्मद्वयानुवादः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ कर्माणि सापायानि रामसेवैका निरपायेति दर्शयितुं माण्डकर्णिवृत्तान्तप्रकटनपूर्वकं सकलमुनिजनाश्रममण्डलसंचरणमेकादशे। अग्रत इत्यादि। अनेन श्लोकेन प्रणवार्थ उक्तः तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः माण्डकर्णिवृत्तान्ते नम इत्यस्यार्थः। ततः परं विरोधिनिवृत्तिः सूच्यते एवं मूलमन्त्रार्थानुसंधानमेव परमा गतिरित्युच्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ अनेन श्लोकेन प्रणवार्थः प्रकाशित इति संप्रदायः। तत्र अग्र-

त इति अवर्णप्राथमिकत्वम् अग्रतः प्रययावित्यर्थप्राथम्यं राम इति सत्तासंपादनरक्षणादिना रमयतीति कारणत्वे रक्षकत्वे च रमासंबन्धित्वेन श्रीशत्वं च सुमध्यमेति प्रणवद्वितीयवर्णश्च मध्य इति तस्य वर्णद्वयमध्यवर्तित्वं सीता मध्ये इति लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वं लक्ष्मण इति मन ज्ञाने इति धातोरसाधारणधर्मवत्त्वं धनुष्पाणिरिति निरन्तरकैङ्कर्यवत्त्वम् अनुजगामेति अहंकारममकारविरहेणानुसरणं पदान्तमकारेण प्रणवतृतीयवर्णश्च व्यज्यत इति संक्षेपः। तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः प्रकाशत इति संप्रदायः ॥ १ ॥ तावित्यादि। पश्यमानौ पश्यन्तौ शैलप्रस्थान् शैलसानूनि सारसान् हंसविशेषान् पुलिनं सैकतं जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ यूथबद्धान् यूथतया बद्धान् समूहीभूतानित्यर्थः पृषतान् बिन्दुमृगान् विषा-

तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया सह ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥ यूथबद्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलचारिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णिन इति महिषादिविशेषणं नागान् गजान् ॥ ४ ॥ ते गत्वेति। लम्बमाने अस्तमयोन्मुखे योजनायतं चतुर्दिशि योजनप्रमाणविस्तारं पद्मपुष्करसंबाधं पद्मैः पुष्करैः सर्पैश्च संबाधं निबिडम्। वाद्यभाण्डमुखे सर्पे कारण्डे पुष्करं स्मृतमिति विश्वः। सारसैः सारसो मैथुने कामी गोनर्दः पुष्कराह्वय इत्युक्तेः। हंसैः राजहंसैः कादम्बैः कादम्बः कलहंसश्च हंसः स्यान्मूसरच्छद इत्युक्तेः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रसन्नसलिल इति। गीतेति गीतानि षड्जादिस्वरनिबद्धप्रबन्धाः वादित्राणि ततघनसुषिरानद्धभेदेन चतुर्विधानि तेषां निर्घोषः। अत्र यादवः। वादित्रं वादितं वाद्यमातोद्यं तच्चतुर्विधम्। ततं वीणादिकं वाद्यं तालं तु विततं घनम् ॥ वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकमिति। कश्चन वादयिता न दृश्यते नादृश्यत ॥ ७ ॥ ॥

तत इत्यादि । धर्मभृतं सहागतेषु मुनिष्वन्यतमं कथ्यतामित्येवं प्रष्टुं समुपचक्रम इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेनेति । प्रभवम् उत्पात्त कृत्स्नं गीतवादित्रमूलं चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदमित्यादि । पञ्चाप्सरः क्रीडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नाम । सार्वकालिकं सर्वकाले भवं कालाट्ठञ् उभय-

ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने ॥ कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥ वक्तव्यं यदि चेद्विप्र नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १० ॥ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥ प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ॥ १२ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः ॥ १३ ॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४ ॥ अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः ॥ इति संविग्नमनसः सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥ तत्र कर्तुं तपोविघ्नं देवैः सर्वैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाऽप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १६ ॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७ ॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

पदवृद्धिः सर्वस्मिन्नपि काले अघुष्यदित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तार्थे इतिहासमाह स हीत्यादिना । जलाश्रयः स्वनिर्मिततटाकजलावगाढः ॥ १३ ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरःसरेण सहिताः क्रियाभेदात्सर्वशब्दावृत्तिः ॥ १४ ॥ अस्माकं मध्ये संविग्नमनसः भीतमनस्काः ॥ १५ ॥ तत्र तदा विद्युच्चलितवर्चसः विद्युत इव तरलतेजसः चलितविद्युद्वर्चस इति वार्थः ॥ १६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टपरमात्मजीवस्वरूपः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तपोयोगात् तपोरूपोपायात् यौवनमास्थितम् । योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः ॥ १९ ॥ संक्रीडमानानामिति क्रीडोनुसंपरिभ्यश्चेत्यात्मनेपदम् । भूषणोन्मिश्रः भूषणघोषोन्मिश्रः वादित्रनिःस्वनविशेषणं भूषणोन्मिश्रो वादित्रनिःस्वनो गीतशब्दश्च श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २० ॥ एतत् पूर्वोक्तं वचनम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह श्रुतवान् ॥ २१ ॥ एवमिति । कथयमानस्य कथयमाने तस्मिन्मुनौ । कथयमानः स इति पाठे एवं संभाषमाणः स रामः ब्राह्मया ब्राह्मणसंबन्धिन्या लक्ष्म्या समृद्ध्या ब्राह्मणसंपूर्णमित्यर्थः । आश्रममण्डलं ददर्श राघव इत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥ प्रविश्येति । आश्रममण्डलमित्यनुषज्यते । सर्वैस्तदाश्रमवासिभिः पूज्यमानः स्वस्वाश्रमे अर्घ्यादिना अर्च्यमानः ॥ २३ ॥ कियन्तं कालं तत्रोवासेत्यपेक्षायां का-

तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ॥ रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९ ॥ तासां
संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २० ॥ आश्चर्यमि-
ति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१ ॥ एवं कथयमान-
स्य ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२ ॥ प्रविश्य सह वैदेह्या ल-
क्ष्मणेन च राघवः ॥ उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः ॥ २३ ॥ तथा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्री-
मत्याश्रममण्डले ॥ उषित्वा तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

लपरिमाणं वक्तुं रामस्याश्रमवासप्रकारं दर्शयति तथेत्यादिश्लोकद्वयेन । तथा उक्तप्रकारेण तस्मिन्नाश्रममण्डले सुखमुषित्वा तत्र पूज्यमानः स राम इत्युक्तानुवादः येषां सकाशे पूर्वमुषितवान् तेषामाश्रमान् पर्यायेण द्वितीयपर्यायेण च जगाम एवमाश्रमवासप्रकारः । एकवारं सर्वेषामाश्रमान् गत्वा पुनरपि तेषामेवाश्रमान् जगामेति वाक्यार्थः । महास्त्रविदित्यनेन तत्रत्यराक्षसोपद्रवपरिहाराय पुनर्गमनमिति सूचयति वक्ष्यति हि मारीचः । तेन मुक्तास्त्रयो बाणा इत्यारभ्य । पराक्रमज्ञो रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हताविति ॥ एतदर्थमेव सुतीक्ष्णेनात्र गमनमनुज्ञातम् ऋषिभिः कारितं च ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वमुषितवानित्युक्तवासक्रमं दर्शयति। क्वचित्परिदशान् मासानेकं संवत्सरं क्वचित्। क्वचिच्च तुरो मासान् पञ्च षट् चापरान् क्वचित्॥अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित्। त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखमिति॥राघवो रामः क्वचिदाश्रमे परिदशान् परिगताः दश येषां ते परिदशाः।संख्ययाव्ययेन्यादिना बहुव्रीहिसमासः बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणादिति टच् समासान्तः। तान् मासान् त्रयोदशमासानित्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। सुखं यथा भवति तथा न्यवसत्। क्वचिदाश्रमे एकं संवत्सरं सुखं न्यवसत् क्वचिदाश्रमे चतुरो मासान् सुखं न्यवसत् क्वचित् पञ्च मासान् क्वचित् षण्मासान् क्वचिदपरान् षड्भ्योन्यान् सप्त मासान् सुखं न्यवसत्। पञ्च षट् च तथा क्वचिदिति पाठे तथा पुनः क्वचित् षण्मासानित्यर्थः। परिदशानित्यत्र चतुर्दशमासानित्यर्थः अपरत्राश्रमे मासादधिकं सुखं न्यवसत् अधिकशब्देनात्र मासचतुर्थांशो विवक्षितः एकमासं मासपादं चेत्यर्थः। अपरत्राधिकं मासमिति पाठे मा-

जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ॥ २५ ॥ क्व-
चित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान्पञ्चषट् चापरान्क्वचित् ॥ २६ ॥
अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ २७ ॥

सम् अधिकं तत्पादं चेत्यर्थः। अपिशब्दः सर्वत्र मासानुकर्षणार्थः। क्वचिदाश्रमे अर्धमधिकं च न्यवसत् पादोनमासमित्यर्थः। तथा चैतदव्यवहितपूर्वाश्रमवासदिनैर्द्वौ मासौ संवृत्तौ एकत्र सपादमासः अपरत्र पादोनमास इत्याहत्य मासद्वयसंभवात्। अध्यर्धमधिकं क्वचिदितिपाठे अध्यर्धम् अर्धाधिकम् अर्धमासाधिकमित्यर्थः। अधिकं पूर्वोक्तपादमासात्मकाधिकं तथा च त्रिपादमासमित्यर्थः। क्वचित् त्रीन् मासान् न्यवसत् क्वचिदष्टमासान् न्यवसत् एवं षष्टिमासाः सिद्धाः। केचिदाहुः परिदशान् दशाधिकानिति वक्ष्यमाणेष्वष्टसु स्थानेष्वन्वेति। तथाचायमर्थः एवं संवत्सरं क्वचिदित्यत्र द्वाविंशतिमासानित्यर्थः। क्वचिच्च चतुरो मासानित्यत्र चतुर्दश मासानित्यर्थः। पञ्च षट् चापरान् क्वचिदित्यत्र क्वचित् पञ्चदश मासान् क्वचित् षोडशमासानित्यर्थः। अपरानधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचिदित्यत्र प्रथमाधिकशब्दोर्धमासरूपाधिकांशपरः तथा च अपरान् परिदशान् मासान् अधिकं चेत्यन्वये अर्धाधिकदशमासानित्यर्थः। मासादप्यर्धमित्यादेरयमर्थः क्वचित्परिदशान् मासान् तदुपरिमासादधिकमर्धमपि चेति तथा च अ-

र्घाधिकैकादशमासानित्यर्थः त्रीन् मासान् अष्टमासांश्चेत्यत्र त्रयोदश मासान् अष्टादश मासांश्चेत्यर्थः । तथाच विंशत्युत्तरशतमासा लब्धा इति तस्मिन् पक्षे प्राथमिकक्वचित्पदमासपदानर्थक्यं पूर्वग्रन्थविरोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तथाचाश्रममण्डले दश संवत्सराः संवृत्ता इत्याह तथा संवसत इति । इयमेवाश्रमवाससंख्या पूर्वापरसंख्या तु किष्किन्धाकाण्डे वक्ष्यते ॥ २८ ॥ परिवृत्येति । परिवृत्य एवमा-

तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २८ ॥ परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान् पुनरेवाजगाम ह ॥ २९ ॥ स तमाश्रममासाद्य मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किंचित्कालमरिंदमः ॥ ३० ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ३२ ॥ नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ कुत्राश्रममिदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ प्रसादात्तत्रभवतः सानुजः सह सीतया ॥ अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४ ॥ मनोरथो महानेष हृदि मे परिवर्तते ॥ यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५ ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ ३६ ॥ अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रमं सर्वं परिक्रम्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अस्मिन्निति । कथाः नानाकथाः कथयतां कथयत्सु ॥ ३२ ॥ तत्र वने अगस्त्यमभिवादयितुमभिगच्छेयमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मनोरथ इति । तं मुनिवरं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः अभिलाषो मे हृदि परिवर्तत इत्यन्वयः । शुश्रूषेयमिति परस्मैपदमार्षम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अहमिति । अगस्त्यमभिगच्छेत्येतद्वक्तुकामोस्मीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

॥३८॥योजनानीति। अस्मादाश्रमाद्दक्षिणेन तथेति हस्तेन निर्देशः। चत्वारि योजनानि अभियाहीति शेषः। ततस्तत्र अगस्त्यभ्रातुराश्रमो वर्तते आश्रमाद्दक्षिणेनेत्यत्र एनपा द्वितीयेति द्वितीयाभाव आर्षः ॥ ३९॥ स्थलीति। स्थलीप्राये स्थलीप्रचुरे कारण्डवाः सारसाः तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे रजनीं व्युष्य रात्रिमतिवाह्य वनषण्डस्य वनसमूहस्य पार्श्वतः दक्षिणां दिशम् आस्थाय उद्दिश्य निर्वणदेशे योजनमन्तरं योजनावकाशं गत्वा अगस्त्या-

दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ ३८॥ योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ४० ॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ४१ ॥ तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय वनषण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४२ ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ॥ ४३ ॥ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च सह त्वया ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंकुलः ॥ ४४ ॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥ ४५ ॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सीतया सह ॥ ४६ ॥ पश्यन्वनानि रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४७ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रमपदं गम्यतामित्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥ ४४ ॥ ४५॥ इतीति। इति एवंप्रकारेण मुनेः सकाशाच्छ्रुत्वा ॥४६॥ पश्यन्निति। अभ्रसन्निभान् मेघसन्निभान् मार्गवशानुगाः मार्गवशेनानुगम्यमानाः। रामइति पूर्वश्लोकादनुकृष्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

एतदिति । नूनमिति वितर्के यदाश्रमपदं दृश्यते एतन्मुनेर्नूनमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह यथाहीति । यथाहि मे पथि चिह्नतया वनं श्रुतं तथैवास्य वनस्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्नताः द्रुमाः सहस्रशो मया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ५० ॥ असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयत इत्याह पिप्पलीनामित्यादि । पक्वानां पिप्पलीनामिति तत्फलानामित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोभिव्यक्तिरानुमानिकी येन स तथा गन्धः

एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९ ॥ यथा हि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ५० ॥ पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः ॥ गन्धोयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥ तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु च तीरेषु कृतस्नाना द्विजातयः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५४ ॥ तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५५ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५६ ॥ इहैकदा किल क्रूरो वातापीरपि चेल्वलः ॥ भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपागतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एतच्चेति । कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्रोपमम् ॥ ५३ ॥ विविक्तेष्विति । विविक्तेषु पूतेषु । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । उपहारं पुष्पबलिं स्वयमार्जितैः । समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेदिति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ तदिति । नूनं निश्चये । नूनं तर्के विनिश्चय इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापील्वलनिमित्तकं मरणं हितकाम्यया हितेच्छया इयं दिक् दक्षिणा दिक् शरण्या संश्रयितुं योग्या ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नर्थे आख्यायिकामाह इहेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धारयन्निति । संस्कृतं व्याकरणसंस्कारवतीं वाचं वदन् ॥ ५८ ॥ भ्रातरमिति । संस्कृतं श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा शास्त्रदृष्टेन श्राद्धकल्पावगतेन ॥५९॥ तत इति । भुक्तवतां भुक्तवत्सु वदन्नब्रवीत् व्यक्तमब्रवीत् ॥ ६० ॥ तत इति । व्यनिष्पतत् विनिरपतत् ❀ रामानुजीयम् ❀ मेषवन्नदन्

धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमन्त्रयति विप्रान् स्म श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५८ ॥
भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् ॥ तान् द्विजान् भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥
ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ६० ॥ ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६२ ॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६३ ॥ ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तोदकं ततः ॥ भ्रातरं निष्क्रमस्वेति चेल्वलः सोऽभ्यभाषत ॥ ६४ ॥ स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६५ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ॥ भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रयम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७ ॥ सोऽभिद्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६८ ॥ ॥

मृतसञ्जीवनीवैभवादुदरान्तरिति शेषः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणानामिति । तैरिति बहुवचनं परिवारापेक्षया संहत्य बहुश इति यावत् ॥ ६२ ॥ अगस्त्येनेति । अनुभूय श्राद्धवरणादिकमनुभूय ॥ ६३ ॥ तत इति । ततः श्राद्धान्ते संपन्नमित्युक्त्वा ततो हस्तोदकं च दत्त्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अथेति । निधनसंश्रयं नाशविषयं प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥ ६७ ॥ स इति । अनलकल्पेन अग्निसदृशेन ॥ ६८ ॥ ॥ ॥

तस्येति । विप्रानुकम्पया विप्रेष्वनुकम्पया ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ सम्यगिति । प्रतिगृहीतः प्रत्युद्गतः प्राश्य भुक्त्वा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अभिवादय इति । अत्र वर्णाधिक्यमार्षम् ॥ ७४ ॥ गम्यतामिति । यथोद्दिष्टेन सुतीक्ष्णोक्तेन ॥ ७५ ॥ निवारानिति । निवारान् जलकदम्बान् वञ्जुलान्

तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६९ ॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोभ्यवर्तत ॥ ७० ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं सोभ्यवादयत् ॥ ७१ ॥ सम्यक् प्रतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तान्निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७२ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले ॥ भ्रातरं तमगस्त्यस्य ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३ ॥ अभिवादये त्वां भगवन् सुखमध्युषितो निशाम् ॥ आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७४ ॥ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५ ॥ निवारान् पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान् धवान् ॥ चिरिबिल्वान् मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान् ॥ ७६ ॥ पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरनुवेष्टितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७७ ॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८ ॥ ततोब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा शान्तमृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ८० ॥ ॥ ॥

वकुलान् । वकुलो वञ्जुलोशोक इत्यमरः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् धवान् चिरिबिल्वान् नक्तमालान् । करञ्जः स्यान्नक्तमालः प्रकीर्यश्चिरिबिल्वक इति वैजयन्ती । मधूकान् मधुद्रुमाख्यवृक्षान् तिन्दुकान् स्फूर्जकाख्यान् वृक्षान् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्निग्धेति । स्निग्धपत्राः आश्रमवासिभिः

रक्षितत्वेन सरसपत्राः क्षान्ताः शान्ताः यथा येन प्रकारेण तथा तेन प्रकारेण आश्रमो नातिदूरस्थ इति मन्ये ॥ ८० ॥ अगस्त्य इति । स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनरूपेण अगस्त्यइति विख्यातः अगं स्तम्भयतीत्यगस्त्यः इति व्युत्पत्तेः परिश्रान्तानां श्रममपहन्तीति परिश्रान्तश्रमापहः प्राज्यैर्बहुभिर्धूमैराकुलं वनं यस्य सः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तस्येति । त्रासात् दृश्यते न तु प्राचीनकाल इवोपभुज्यते ॥ ८३ ॥ यदा प्रभृतीति । अगस्त्यागमनात्

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८२ ॥ (निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥) तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८३ ॥ यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८४ ॥ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८५ ॥ मार्गं निरोद्धुं निरतो भास्करस्याचलोत्तमः ॥ निदेशं पालयन्यस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ ८६ ॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतजनसेवितः ॥ ८७ ॥ एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यरतः सताम् ॥ अस्मानभिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८८ ॥ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८९ ॥

प्रभृति दिक् अगस्त्याश्रमप्रदेशः अन्यथा पूर्वोक्तविराधादिराक्षसोपद्रवो विरुध्येत । यद्वा दिक् सर्वापि विराधादयोप्यगस्त्यागमनप्रभृतिमन्दोपद्रवा एव अशुचितादशायामेव मुनिमांसभक्षणम् । निर्वैराः वैरप्रवर्तनाशकाः प्रशान्ताः प्रशान्तवद्वर्तमानाः । अतएवेयं दक्षिणा दिक् नाम्ना भगवतोऽगस्त्यस्य दिगिति प्रसिद्धेत्युच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ मार्गमिति । निरतः उद्युक्तः वर्धमान इत्यर्थः । न वर्धते अद्यापीति शेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ एष इति । सतां हिते साधुः नित्यरतश्च शेषं चेति प्रभो इत्युक्तिः । लक्ष्मणस्यापि राजपुत्रत्वात् प्रभोरिति पाठे । प्रभोरगस्त्यस्य नियोगादिति शेषः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

अत्रेति । देवाः वक्ष्यमाणाः पूज्यव्यतिरिक्ताः ॥ ९० ॥ नात्रेति । क्रूरः निर्दयः क्रूरौ कठिननिर्दयावित्यमरः । शठः गूढविप्रियकृत् नृशंसः घातुकः कामेन वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः स्वैरवृत्तः एष मुनिः अगस्त्यः तथाविधः मृषावाद्याद्यनर्हः ॥ ९१ ॥ अत्रेति । देवाः वक्ष्यमाणब्रह्मादिभिन्नाः पतगैः गरुडजातिभिः आराधयिष्णवः आराधयन्तः छान्दस इष्णुच् ॥ ९२ ॥ अत्रेति । सिद्धास्तपःसिद्धाः नवैः दिव्यैः ॥ ९३ ॥ यक्षत्वमि-

अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९० ॥ नात्र जीवे-
न्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९१ ॥ अत्र देवाश्च यक्षा-
श्च नागाश्च पतगैः सह ॥ वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९२ ॥ अत्र सिद्धा महात्मानो वि-
मानैः सूर्यसन्निभैः ॥ त्यक्तदेहा नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९३ ॥ यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि वि-
विधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९४ ॥ आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रवि-
शाग्रतः ॥ निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सीतया सह ॥ ९५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ राजा
दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ॥ रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणो नाम
तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ॥ अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

ति । भूतैः प्राणिभिः देवाः ब्रह्मादयः अगस्त्योपासनकृतनित्यसान्निध्यादिति भावः । शुभैः सत्कर्मनिरतैः ॥ ९४ ॥ आगता इति । सीतया सह प्राप्तमित्यन्वयः । अनेन रावणवधोद्युक्तत्वं द्योतयति ॥ ९५ ॥ अत्र चतुर्नवतिश्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

रुद्रस्यापूज्यत्वमाह स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ हितः हितकारी अनुकूलः प्रियकरः । प्रियहितकरत्वे हेतुः भक्त इति । भक्तः प्रीतिमान् यदीति । सं-

भावनायाम् अहं रामश्च ते श्रुतौ भवेवेत्यर्थः। अग्रजत्वादिविशेषणानि रामेण तुल्यप्रतिपत्तिवारणाय ॥ ३ ॥ निवेद्यताम् अस्मद्दर्शनेच्छेति शेषः। एतद्वाक्यमुवाचेति पूर्वेणान्वयः। ते वयमित्यस्मिन् श्लोके यमिति गायत्र्या अष्टमाक्षरं सप्तसहस्रसंख्याकाः श्लोका गताः ॥ ४ ॥ तस्येति। अग्निशरणम् अग्निगृहम् ॥५॥ स इति। अञ्जसा आशु यथेष्टमित्यस्य उवाचेत्यनेनान्वयः। संमतः शिष्येषु मान्यत्वेन संमतः ॥६॥ पुत्रावित्यादि। शुश्रूषार्थं सेवार्थं

ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥ स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योगस्त्यस्य संमतः ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ ७ ॥ द्रष्टुं भगवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ॥ १० ॥ गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ प्रवेश्यतां समीपं मे किं चासौ न प्रवेशितः ॥ ११ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२ ॥ ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ १३ ॥ ततो गत्वाश्रमद्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ ॥

चेत्यर्थः। यदत्रेति। अत्र अस्मिन् रामे विषये अनन्तरं तदागमनानन्तरं यद्वक्तव्यं तत्त्वं तस्य भावं प्रकारम् आज्ञापयितुमर्हसि ॥७॥८॥९॥ दिष्ट्येत्यादि। दिष्ट्या यदृच्छया चिरस्य चिरात् प्रतिकाङ्क्षितमित्यन्वयः। प्रतिर्वीप्सायां सत्कृतः सत्कारार्हः किञ्चासौ न प्रवेशितः। कुतो विलम्बित इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमुक्त इति। अभिवाद्येति। विलम्बकरणापचारनिवृत्त्यर्थं वन्दनम् अतएव संभ्रान्त इति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तमिति । अगस्त्येनोच्यत इत्यगस्त्यवचनम् अगस्त्योक्तमित्यर्थः । सुसत्कृतं सविनयवाक्येन बहुमतम् ॥ १५ ॥ प्रविवेशेति । आश्रमं मुनिगृहम् ॥ १६ ॥ अयं तत्र देवपूजागृहाण्यपश्यदित्याह स तत्रेत्यादि तत्र अगस्त्यगृहे ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य अग्नेः पावकस्य तथैव चेति निपातसमुदायस्समुच्चये। भगो देवताविशेषः पाशहस्तस्येत्यादिविशेषणानि तत्र मुनेरगस्त्यस्य भक्तिविशेषद्योतनार्थम् । इमे ब्रह्मादयः पूर्वसर्गे फलप्रदत्वेनोक्ताः अन्ये अगस्त्योपासकत्वेनोक्ताः । एते ब्रह्माग्निविष्णुमहेन्द्रविवस्वत्सोमभगकुबेरधातृविधातृवाय्वनन्तगायत्रीवसुवरुणकार्तिकेयधर्माख्याः सप्तदश देवाः । यो वै सप्तदशमि-

तं शिष्यः प्रश्रितो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५ ॥ प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥ स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ॥ विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ १७ ॥ सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥ धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ १८ ॥ नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः ॥ स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९ ॥ स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥ २० ॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१ ॥ अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ एष लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २२ ॥ ॥

त्यनुवाकोक्तसप्तदशाक्षरदेवताः । यायजूकेन मुनिना पूजार्थं प्रतिष्ठिता इति बोध्यम् । अत्र पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम् । अधुना जनैः कैश्चित् पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति बोध्यम् । ननु विष्णोः स्थानं महेशस्येति पाठात् । स्थानानुक्त्यसंभव इति चेत् तदा पूर्वं रामेण अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासत इत्युक्तावपि स्थाननिर्देशे उपास्योपासकयोरुभयोरपि निर्देशो न विरुध्यते । यद्वा उपासनं समीपावस्थानं नत्वाराधनं धर्ममाराधयिष्णव इत्युक्तेः । धर्मस्याराधनं परिपालनमेव ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तत इति । अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् अडभाव आर्षः । मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ॥ २१ ॥ अब्रवीदित्यादि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

औदार्येण तजोविशेषरूपौन्नत्येन इममवगच्छामि अगस्त्यत्वेनेति शेषः। इति वचनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ एवमिति । अगस्त्यम् उद्दिश्येति शेषः ॥ ॥ २४ ॥ अभिवाद्येति । रामः अभिवाद्य रामस्तस्थावित्यन्वयः ॥२५॥ प्रतिजग्राहेति । प्रतिजग्राह अतिथित्वेनेति शेषः । उदकानि पाद्यानि ॥ २६ ॥ अग्निमिति । तस्मिन्नासीने अग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा तेभ्यः अर्घ्यं दत्त्वा अतिथीन् तान् प्रतिपूज्य आचमनीयपुष्पादिभिः पूजयित्वा वानप्रस्थेन धर्मेण सिद्धं भोजनं कन्दमूलादिकं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथममिति। स्वयं प्रथममुपविश्य आसीनं राममुवाच ॥ २८ ॥ अग्निमिति । अयं रामव्याजेन सीतां

औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २४ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ॥ सीताया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत् ॥२६॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च ॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २८ ॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥ दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

प्रत्युपदेशः। धर्मकोविदमित्युक्तस्य रामस्य हि नेदं वक्तव्यम्। अतएव सीता रावणं सत्करिष्यति। अन्यथा समुदाचरन् होममतिथिसत्कारं चाकुर्वन्नित्यर्थः। दुःसाक्षी कूटसाक्षी ॥ २९ ॥ भवांस्तु विशिष्टातिथिरित्याह राजेति । राजपक्षे स्पष्टोऽर्थः। तत्त्वार्थस्तु सर्वस्य लोकस्य भुवनत्रयस्य राजा स्वामी पति विश्वस्येति श्रुतेः। अतएव लोकस्य पूजनीयः कर्मभिराराध्यः इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिरिति श्रुतेः। मान्यः मुक्तये योगिभिश्चिन्त्यः प्रियातिथिः लौकिकार्तिथिभ्यो विलक्षणः एवमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥३०॥ एवमिति। पुनः फलादिदानं सीतायाः॥३१॥

॥३२॥ वैष्णवमिति । परशुरामात् गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण तदेव वरुणः खरादिवधसन्निहित इति अगस्त्यहस्ते निक्षिप्तवानित्यवगम्यते । वैष्णवशब्दप्रत्यभिज्ञानात् । ब्रह्मदत्तः ब्रह्मणा दत्तः अयमितिशेषः । तूणी इमाविति शेषः । महारजतं सुवर्णं तन्मयः कोशः खड्गपिधानं यस्य सः महारजतकोशः। बालरामायणे ऐन्द्रं शरासनमिति इन्द्रदत्तत्वोक्तिश्छत्रिन्यायात् धनुषा धनुरादिना शरं खड्गं च वैष्णवाविति शेषः । व्रजं वज्रधरो यथेत्यनेन तावकं त्वमेव गृहाणेत्युक्तम् । एवमुक्त्वा ततः पुनरेव इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ॥ ३२ ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३३ ॥ अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३४ ॥ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३५ ॥ अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३६ ॥ तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

राम प्रीतोस्मि भद्रं ते परितुष्टोस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥ ॥

रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

एतादृशस्थले सर्गविच्छित्तिर्नास्तीति प्रतीयते कथाया अपर्यवसानात् । अथ खरवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे रामेत्यादि । ते इत्यस्य लक्ष्मणेत्यत्राप्यन्वयः ॥ १ ॥ अध्वेति । अध्वश्रमेण मार्गायासेन प्रचुरः श्रमः श्रमजलं येन सः प्रचुरश्रमः खेदः वां बाधते उत्कण्ठते विश्रान्तिमभिलषति । अनेनास्याःश्रमातिशय उच्यते । जनकात्मजेति सौकुमार्यातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ॥ ॥

एषेति । एषा सुकुमार्यपि प्राज्यदोषं बहुदोषं वनं प्राप्ता दुःखैर्न विमानिता न परिभूना च तत्र हेतुर्भर्तृस्नेहप्रचोदितेति इह आश्रमे ॥३॥४॥ एषा हीति । प्रकृतिः स्वभावः आसृष्टेः जगत्सृष्टिमारभ्य समस्थं सुस्थं प्रति विषमस्थं दुर्दशापन्नम् ॥ ५ ॥ शतह्रदानामिति । शतह्रदानां विद्युतां लोलत्वं चञ्चलत्वम् अनुगच्छन्ति चञ्चलचित्तत्वादिति भावः । शस्त्राणां तीक्ष्णतां क्रौर्यम् अनुगच्छन्ति बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदनादिति भावः। गरुडानिलयोः

एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ॥ ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छति ॥ ४ ॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ॥ समस्थमनुरज्यन्ति विषमस्थं त्यज्यन्ति च॥५॥ शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ॥ गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः॥६॥ इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती ॥ ७॥ अलंकृतोयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिन्दम ॥ ८ ॥ एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वरदः परितुष्यति ॥ १० ॥ किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥ ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य तद्वचः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥ १२ ॥ ॥

शैघ्र्यम् अनुगच्छन्ति अविचारेण कार्यकरणादिति भावः ॥ ६ ॥ एवं लौकिकस्त्रीणां दुष्टस्वभावमुक्त्वा सीतायास्तद्वैलक्षण्यमाह इयन्त्विति । न केवलं दोषरहिता श्लाघ्या सद्भिः प्रशंसनीया च व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या एवं सीताप्रशंसनं वक्ष्यमाणदेवबन्दीमोचनोत्साहनाय ॥७॥ अलंकृतोयमिति । अयं देशः आश्रमप्रदेशः । यद्वा भूलोकः वत्स्यसि दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च॥८॥एवमिति। संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः॥९॥१०॥किंत्विति। निरतः एकाग्रः॥११॥तत इति। ध्यात्वा भाविकार्योचितदेशं ध्यात्वा धीरः धीमान् निश्चितकार्योचितदेश इत्यर्थः। धीरतरम् अतिनिश्चितं वचः॥१२॥

इत इति । पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी तद्युक्तदेशो लक्षणया पञ्चवटीत्युच्यते । पञ्चवटीत्यभिविश्रुतो देश इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ मम पितृवाक्यपरिपालनप्रकारः कथं ज्ञात इत्यत्राह विदित इति । तपःप्रभावेन पर्यालोचनकरणे निमित्तमाह स्नेहादिति ॥ १७ ॥ हृदयेति । छन्दोभिप्रायः अभिप्रायवशौ छन्दावित्यमरः । खरादिवधसंकल्प इत्यर्थः । तपसा आलोचनेन तन्मूलत्वद्वचनभङ्ग्याचेत्यर्थः । अलंकृतोयं

इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृ-
त्वा सौमित्रिणा सह ॥ रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ कालोयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव रा-
घव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥१५॥ तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जन-
को राम स राजा रघुनन्दन ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६ ॥ विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्त-
वानघ ॥ तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १७ ॥ हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञा-
य मया सह तपोवने ॥ १८ ॥ अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ॥ १९ ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रं-
स्यते ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥२०॥ गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते॥ प्राज्यमूलफलश्चै-
व नानाद्विजगणायुतः ॥ विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१ ॥ भवानपि सदारश्च शक्तश्च परिरक्षणे ॥
अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशश्चेति ममेह वासे प्रस्तुते किंतु व्यादिश मे देशमिति त्वदुक्त्या चेत्यर्थः । अभिप्रायवेदनकार्यमाह इहेति । यस्मात्त्वदभिप्रायो मया विदितः अतो हेतोः इह तपोवने मया सह वासं प्रतिज्ञाय अनुज्ञाय तदन्तरमेव त्वं पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि ब्रवीमि अनित्यमागमशासनमिति ईडभावः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ सहीत्यादि । आयुतः व्याप्तः विविक्तः विजनः ॥ २० ॥ २१ ॥ भवानिति । परिरक्षणे तापसानामिति शेषः । अत्र पञ्चवट्याश्रमे ॥ २२ ॥

एतदिति। उत्तरेणेति अस्य मधूकवनस्य न्यग्रोधमभिगच्छता उत्तरेण मार्गेण गन्तव्यम् इदं मधूकवनं गत्वा तदुत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं स मार्गो न्यग्रोधं प्रापयतीत्यर्थः ॥२३॥ ततो न्यग्रोधात्परतः स्थलं निर्वणप्रदेशं किंचिदुन्नतमुपारुह्य गमने कश्चित्पर्वतो दृश्यते तस्याविदूरतः पञ्चवटीति ख्यातः पञ्चवटक्त्वेन प्रसिद्धः। नित्यपुष्पितकाननत्वेन ज्ञातुं योग्यश्चाश्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अगस्त्येनेति। सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्काराभ्यामिति शेषः॥ ॥२५॥२६॥ गृहीतचापाविति। विषक्ततूणौ बद्धतूणीरौ अकारान्तोपि तूणशब्दः। महर्षिणा यथोपदिष्टेन पथेत्यन्वयः। समाहितौ एकाग्रौ अस्मिन् सर्गे

एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम्॥ उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता॥ २३ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः॥ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः॥२४॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह॥ सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम्॥ २५॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ॥ तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया॥ २६॥ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ॥ यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ॥ २७॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः॥ आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम्॥ १॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वटस्थं रामलक्ष्मणौ॥ मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति॥ २॥ स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव॥ उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

सार्धसप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
अथ गृध्रराजसमागमश्चतुर्दशे अथ पञ्चवटीमित्यादि ॥१॥ तमिति। वटस्थम् अगस्त्योपदिष्टवटस्थं पक्षिमिति छान्दसं रूपं को भवानिति ब्रुवाणौ सन्तौ राक्षसं मेनाते राक्षसं मत्वा को भवानित्यब्रूतामित्यर्थः ॥ २ ॥ स ताविति। सौम्यया सौजन्यपरया प्रीणयन्निवेति इवशब्द एवकारार्थः। आत्मन इत्यन्ते इति करणं ज्ञेयम् आत्मनो रामस्य ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतमिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ रामस्येति । द्विजः आत्मानम् आत्मनाम ॥ ५ ॥ स्वोत्पत्तिं कथयिष्यन् प्रसङ्गादादौ सर्वभूतसमुद्भवमाह पूर्वकाल इत्यादि ॥ ६ ॥ कर्दम इत्यादि । अरिष्टनेमिरिति काश्यपविशेषणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काश्यप इति । तासां दुहितॄणां मध्ये सुमध्यमाः अष्टौ कन्याः प्रतिजग्राह पर्यणैषीत् ॥ ११ ॥ तास्त्विति । त्रैलोक्यभर्तॄन् त्रैलोक्यरक्षणक्षमान् ॥ १२ ॥ अदितिरिति । तन्मनाः

स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ आचचक्षे द्विजस्तस्मै कुलमात्मानमेव च ॥ ५॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विश्रुतस्तदनन्तरः ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा॥८॥ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ॥ काश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुतम् ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥ काश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ॥ अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ कालिकाम् ॥ ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११॥ तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः काश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥ १२ ॥ अदितिस्तन्मना राम दितिश्च मनुजर्षभ ॥ कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥१३॥ अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ च परंतप ॥ १४ ॥ ॥ ॥

तद्वचनदत्तावधाना कालिकाचेत्यत्र चकारेण मनुरप्युच्यते तन्मना इति दितिकालिकामनूनामपि विशेषणं । चतस्रः प्रौढपुत्रोत्पादनमनसोभवन् चतस्रो नाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ भर्तृवचनादरानादरफले दर्शयति अदित्यामित्यादिना । द्वादशादित्याः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः अश्विनौ द्वौ एवं त्रयस्त्रिंशत् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दितिस्त्विति । तेषां दितिपुत्राणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ताम्रावंशं प्रपञ्चयति उलूकानित्यादिना । जनयदित्यत्र आगमशास्त्रस्यानित्यतया नाडागमः अप्रसक्तवृत्तान्तानादरप्रतिषेधाय मध्ये भद्रं ते इत्युक्तिः सा भामिनीति धृतराष्ट्रीविशेषणम् शुकी ताम्रापुत्रो विजज्ञे एवमादयोन्त-

दितिस्त्वजनयत्पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा ॥ १५ ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ नरकं कालकं चैव कालिकापि व्यजायत ॥ १६ ॥ क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ ताम्रापि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ १७ ॥ उलूकान् जनयत्क्रौञ्ची भासी भासान् व्यजायत ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ॥ १९ ॥ शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २० ॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञे ह्यात्मसंभवाः ॥ मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ हर्यांश्च हरयोपत्यं वानराश्च तरस्विनः ॥ ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४ ॥ तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ ॥ २५ ॥ गोलांगूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयत्सुतान् ॥ ॥ २६ ॥ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत ॥ रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ॥ सुरसा जनयन्नागान् राम कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥

र्भावितण्यर्थाः शब्दाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दशेति । क्रोधवशा काश्यपपत्नी ॥ २१ ॥ २२ ॥ अपत्यमिति जात्येकवचनम् । सृमराः स्त्रीणां केशसहायोपयुक्तविनीलदीर्घवालाः मृगाः चमराः चामरमृगाः हरयः सिंहाः मातङ्गाः गजाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गोलांगूलाः अत्यन्तदीर्घलांगूलाः मर्कटजा-

ति विशेषाः रोहिण्यजनयद्वा वै इति पाठः । नागाः बहुफणाः सर्पाः पन्नगाः केवलसर्पाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मनुरिति । मनुः काश्यपपत्नी पुण्यफलान् चारुफलान् । पुण्यं तु चार्वित्यमरः । विषवृक्षनिम्बादयोपि महौषधत्वेन पुण्यफला एव । पिण्डफलानितिपाठे पिण्डाकारफलानित्यर्थः। प्रायिकं चैतदिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य स्वकुलमवतारयति विनता चेति । अत्र कद्रा उपादानं स्वप्रातिपक्षकुलत्वेनेति केचित् वस्तुतस्तु धरणीधरशेषजनकत्वेन स्वकुलतुल्यत्वं वक्तुं कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे । धरणीधरमित्युक्तं श्येनीपुत्रमिति इयं च श्येनी पूर्वोक्ता या

मनुर्मनुष्यान् जनयद्राम पुत्रान् यशस्विनः ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ सर्वान् पुण्यफलान् वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ २९ ॥ विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा ॥ कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम् ॥ ३० ॥ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३२ ॥ सोहं वाससहायस्ते भविष्यामि, यदीच्छसि ॥ इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥ सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३३ ॥ जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥ पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥ जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून् दिधक्षन् शलभानिवानलः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

अन्या यद्वा काश्यपसुता श्येनीमाता काश्यपस्य पञ्चमोरुणः पिता काश्यपप्रजापतिः कूटस्थ इति स्वीयवंशप्रभावो निवेदितः। विधिनिषेधयोस्तिर्यक्त्वभावान्न मातृपुत्रयोरेकवंश्यत्वादिदोषः। अयं च सृष्टिक्रमो वैवस्वतमन्वन्तरप्रकारः । अतो न पुराणान्तरविरोधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सोहमिति । वाससहायः वासस्थले सीतायाः रक्षणे सहाय इत्यर्थः । यदीच्छसि उक्तार्थमिति शेषः । सहायापेक्षत्वे हेतुमाह इदमिति याते मृगयार्थमिति शेषः ॥३३॥ जटायुषमिति । सन्नतौ हेतुमाह पितुर्हीति ॥ ३४ ॥ स तत्रेति। सीतां तत्र परिदाय रक्षणाय जटायुवशां कृत्वेत्यर्थः । यमाय त्वा परिददाम्यसावन्तकाय

त्वा परिददाम्यसावित्यादौ तथा प्रयोगात् शलभानिवानल इत्यनेन लीलया विरोध्युन्मूलनाभिप्रायोवगम्यते ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ शेषभूतस्य शेष्यभिमतकैङ्कर्यमेव कर्तव्यमिति दर्शयति पञ्चदशे तत इत्यादि। सौमित्रिं रामं दशरथं विद्धीत्यादि सुमित्रानियोगेन रामकैङ्कर्योद्युक्तं दीप्ततेजसं कैङ्कर्योचितदेशलाभेन संतुष्टमित्यर्थः। व्यालाः दुष्टसर्पाः ॥ १ ॥ आगता इति। यथोद्दिष्टम् अगस्त्योक्तक्रमेण आगताः स्म यं देशं मुनिरब्रवीत् सोयं पञ्चवटीदेश इत्यर्थः॥२॥सर्वत इति। सर्वत्र कानने त्वया दृष्टिश्चार्यतां सर्वं काननमवलोक्यतामित्यर्थः। हिर्हेतौ असीति त्वमित्यर्थे

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच भ्रातरं रामः सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ॥ अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितपादपः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥ रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं यत्र स्थलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निपातः। यस्मात्त्वमाश्रमोचितस्थलपरिज्ञाने निपुणः तस्मात्कतरस्मिन् प्रदेशे सर्वेषां नः संमत आश्रमो भवतीति सर्वत्र कानने दृष्टिश्चार्यतामित्यर्थः॥३॥ सर्वसंमतत्वमुपपादयति रमत इति। त्वं रमस इति शेषः। अहं रमे इति शेषः। सर्वरतिहेतुमाह सन्निकृष्टेति ॥४ ॥ तदेवविवृणोति वनेति। रामण्यकं रमणीयता योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति वुञि प्राप्ते ईकारलोपश्छान्दस इति बोध्यम्। वनस्य रमणीयता चूतपुन्नागादिमिश्रत्वं स्थलस्य रमणीयतानिम्नोन्नतत्वरहितकोमलसिकतामयत्वं समिदिति जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। वनरामण्यकं कुसुमाभिलाषिण्याः सीताया रतिहेतुः स्थलरामण्यकं सुखशयनादिकाङ्क्षिणो रामस्य सन्निकृष्टसमिदादिमत्त्वं शुश्रूषमाणस्य सौमित्रेः ॥ ५ ॥ एवं स्वसौख्यमप्युक्तवतो रामस्य वचनमसहमानः सौमित्रिः

सीतायास्तव च यः प्रदेशो रमणीयः स एवाज्ञप्तव्यः न तु मे सौकर्यमिह इत्याह एवमिति । सीतासमक्षमिति पुरुषकारसान्निध्योक्तिः ॥ ६ ॥ परवानिति । परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति पारतन्त्र्यैकवेषा ममास्मितेति भावः । काकुत्स्थ इदं च पारतन्त्र्यं न परत्वावस्थायामेव किंत्ववतारावस्थायामपीत्यर्थः। इदं च पारतन्त्र्यं कियत्कालं तत्राह त्वयि वर्षशतं स्थित इति शतशब्दः आनन्त्यवचनः। सार्वकालिकं मम पारतन्त्र्यमिति भावः। एवं पारतन्त्र्यस्यैव मत्स्वरूपत्वेन तदनुकूलतया त्वया आज्ञापनं कर्तव्यमित्याह स्वयमिति स्वयं रुचिरे देशे तवैव रमणीये प्रदेशे आश्रमः क्रियतामिति मां वद। ❀ तनिश्लोकी ❀ एवमुक्तः त्वमहं चैव लक्ष्मणेति तवापि सौख्यकारिणी कस्मिंश्चिद्देशे पर्णशालां कुर्विति लक्ष्मणे स्वातन्त्र्यं निक्षिप्य श्रीरामेणोक्ते मयि स्वातन्त्र्यनिक्षेपकाल एव रामो मां त्यक्तवान् एतावत्पर्यन्तं ममाज्ञानेन स्वरूपहानिः कृता इतःपरं मम स्वरूपं नाम

परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥

कश्चन पदार्थोऽस्ति किमेत्येवमवस्थान्तरं प्राप्तवान् लक्ष्मणः पारतन्त्र्यैकलक्षणः संयताञ्जलिः इदानीं तु श्रीरामं प्रत्यञ्जलिरेव मद्रक्षकः अञ्जलेः सर्वाभिमतसाधनत्वादिति मत्वा कृताञ्जलिः सन् सीतासमक्षं पुरुषकारभूताः श्रियः सन्निधौ काकुत्स्थं प्रति इदं वचनमब्रवीत्। एतादृशमुक्तवानिति ऋषिः स्तौति सीतासमक्षमित्यनेन कैङ्कर्यप्रतिसंबन्धित्वं द्वयोत्तरखण्डोक्तं लक्ष्मीविशिष्टस्यैवेति व्यञ्जितम्। परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति तच्च पारतन्त्र्यं न केनाप्याकाङ्क्षितम्। अतएव भवता न दीयते लोकस्य भिन्नरुचित्वात् मयापेक्षितमेव वर्षशतम्। अत्र शतशब्द आनन्त्यवाची तेन सार्वकालिकोक्तिः परवानस्मीति सर्वदा परवत्त्वप्रतीत्या सर्वावस्थोक्तिः क्रियतामिति मां वदेति निरुपपदक्रियापदयोगात् सर्वविधकैङ्कर्योपलक्षणम् एवं कैङ्कर्यरूपफलप्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ सुप्रीत इति । विमृशन् पर्यालोचयन् देशं कंचिदिति शेषः ॥ ८ ॥ स तमिति। आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य आश्रमकर्मणि आश्रमनिमित्तं हस्तौ कृताञ्जलिको स्वहस्तेन गृहीत्वाब्रवीत् स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्तग्रहणम् ॥ ९ ॥

अयमिति । समः समतलः पुष्पितैः संजातपुष्पैः यथावत् यथायोग्यम् ॥ १० ॥ इयमिति।आदित्यसंकाशैः आदित्यविकसितैः तद्वदुज्ज्वलैर्वा । तुलसीकाननं यत्र यत्र पद्मवनानि च । वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिरित्युक्तरीत्या नित्यसन्निहितहरिभिरिति वा सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः गन्धस्येत्यादिना इकारोन्तादेशः । सुरभिर्मधुमासे स्याद्वसन्ततोर्वपि त्रिषु । सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीधेन्वामिति दर्पणः । सर्वगन्धः सर्वरस इत्युक्तरीत्या सुरभिणा हरिणा गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा पद्मिनी गोदावरीसमीपस्था पुष्करिणी पद्मया शोभिता पद्मशोभिता ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति । ह्रस्वः हरिसान्निध्येन तन्नित्यानपायिन्या श्रिया च युक्तेत्यर्थः । अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ यथाख्यातमित्यादि ।

अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ॥ अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथा ख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथनिपीडिताः ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ॥ १३ ॥ दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे च धातुभिः ॥ गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

अगस्त्येन यथा ख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्न इति । अस्य गोदावर्या गिरिभिश्चान्वयः । काकाक्षिन्यायात् । मृगेत्यादि गिरिविशेषणं मयूरनादिताः मयूरनादयुक्ताः इतच्प्रत्ययः । प्रांशवः उन्नताः बहुकन्दराः विपुलगुहाः । दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहेत्यमरः फुल्लैः विकसितपुष्पैः अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा इति निपातितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौवर्णैरिति । देशे देशे नानादेशे वर्तमानैः सुवर्णादिसदृशैः धातुभिः परिणतत्वदशासंक्रान्तैः गैरिकैः धातवो गिरिसंभवा इत्यमरः । उपलक्षिताः गजाः परमभक्तिभिः उत्कृष्टरेखालंकारैः । गवाक्षिताः संजातगवाक्षा इवाभान्ति गजानां हि गवाक्षाकाराः भक्तीः कुर्वन्ति ॥ १५ ॥ ॥ ॥

प्रीत्यतिशयेन वनं वर्णयति । सालैरित्यादिना । सालैः सर्जकाख्यैर्वृक्षैः तमालैः कालस्कन्धाख्यैः खजूरैः खर्जूरवृक्षैः पनसैः आम्रकैः रसालभेदैः निवारैः जलकदम्बैः तिमिशैः नेमिद्रुमैः पुन्नागैः तिलकैः क्षुरकवृक्षैः गुल्माः जातिप्रभृतयः लताः माधवीप्रभृतयः स्पन्दनैः तिमिशभेदैः नीपैः स्थलकदम्बकैः पर्णासैः करिञराख्यैः लिकुचैः धवैः अश्वकर्णैः खदिरैः शमीभिः किंशुकैः पलाशैः पाटलैः अत्र पूर्वश्लोकात् गिरयो दृश्यन्त इत्यनुषक्तपदाभ्यामन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदमिति । पुण्यं पुण्यप्रदं मेध्यं पवित्रम् एतेन अस्माभिः सहागतेन पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरपनसाम्रकैः ॥ निवारैस्तिमिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥ चूतैरशोकैस्तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥१७॥ चन्दनैः स्पन्दनैर्नीपैः पर्णासैर्लिकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८॥ इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र संखातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः ॥ निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥

एवमिति । परवीरहेति क्विप् छान्दसः । आश्रमम् अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्रदेशम् ॥ २० ॥ पर्णशालामित्यादि । तत्र आश्रमे पर्णशालाम् उटजं संखातमृत्तिकां भित्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः वेणुभिः मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति निपातनात्साधुः । कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठां वंशस्तु पृष्ठास्न्थि गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुल इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्काष्ठामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि शमीशाखाभिरास्तीर्य। दृढपाशावपाशितां दृढवल्कलादिकृतपाशैरवपाशितां संजातपाशां तिर्यग्वंशैः सह शमीशाखाः दृढं बध्वेत्यर्थः । कुशकाशशरैः कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं यथा तथा परिच्छादितां पर्णशालारूपं निवासं चकारेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

स इतिं । सफलः फलानि चादायेत्यर्थः ॥ २४॥ तत इति । पुष्पबलिं वास्तुपूजां शान्तिम् अभ्युदयिकीं क्रियां यथाविधि वास्तुकल्पानुसारेण ॥२५॥ स तमिति । पर्णशालायां विषये हर्षमाहारयत् संतोषं प्राप्तवानित्यर्थः ॥२६॥ सुसंहृष्ट इति । अतिस्निग्धं च गाढं चेति परिष्वङ्गक्रियाविशेषणम् ॥२७॥ प्रीत इति । हे प्रभो समर्थ त्वया इदं महत्कर्म कृतं अतस्ते प्रीतोस्मि यन्निमित्तं यदाश्रमनिर्माणनिमित्तं प्रदेयः पारितोषिकोस्ति तन्निमित्तं मया परिष्वङ्गः कृतः आश्चर्यभूतपर्णशालानिर्माणस्य उचितपारितोषिकान्तराभावात् परिष्वङ्गमेव दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥२८॥ भावज्ञेनेति भावज्ञेन मच्चित्तज्ञेन सीतया सह रहसि स्थातुं मम स्थलं रचयेति रामो न वदेत् किंतु मनसि कुर्यादिति तदपि ज्ञातवतेत्यर्थः । कृतज्ञेन चिरमपुत्रेण दशर-

स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ॥ दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयद्भृशम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्रीतोस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २८ ॥ भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

थेन स्वस्मिन्नादरातिशयाद्येन क्रमेण चन्द्रतारावलालोचनपूर्वकं गृहं निर्मापितं तेन क्रमेण तत्कृतप्रकारज्ञेनेत्यर्थः । धर्मज्ञेन स्वयं राजपुत्रोपि स्वोचितस्थलमकृत्वा यथा रामः संतुष्यति तथैव मया स्थातव्यमित्येवंविधधर्मज्ञेन त्वया पुत्रेण पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । ततो मदभिमतासिद्धिरेव स्वस्वनिरय इत्यभिमेने मदभिमतकरणेन तस्य निरयनिस्तारकेण त्वयेत्यर्थः । धर्मात्मा स्वयं यावज्जीवं मदभीष्टमेव कृत्वा स्वचरमकालेपि मदभिमतकरणाय त्वां स्थापितवान् पानीयशालाप्रवर्तकवत् मम पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मुखेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूरणात् अहं सर्वं करिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ २९ ॥ ॥ ॥

एवमिति । वशी विषयचापलरहितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अत्र एकत्रिंशच्छ्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्तवर्णनं प्रस्तौति वसत इत्यादि । इष्टः तपस्विनां तपःसाधनायेष्टः रामस्य तु खरादिराक्षसवधविजयमूलशूर्पणखागमनहेतुतयेष्टः ॥ १ ॥ स इति । प्रभातायां विरामोन्मुखायाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अयमिति । येन हेमन्तेन ॥ ४ ॥ नीहारेति ।

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्सुसुखं वशी॥३०॥ कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च॥ अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथामरः॥३१॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः॥शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥ स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ॥ अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरन्ति महीपाला यात्रास्था विजिगीषवः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

लोको जनः नीहारेण हिमेन परुषः परुषत्वक् सर्वत्र भवतीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः । स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति लक्षणात् ॥ ५ ॥ नवेति । काले आग्रयणकर्मानुष्ठानकाले आग्रयणं नाम कश्चिद्धविर्यज्ञो नूतनधान्यभोजनस्यादावनुष्ठेयः । तदुक्तमापस्तम्बेन नानिष्ट्वाग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्य धान्यस्याश्नीयाद्व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामग्रे पाकस्य यजेतेति । आग्रयणरूपपूजाभिः पितृदेवता अभ्यर्च्य कृताग्रयणकाः नतु कृताग्रयणप्रतिनिधय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा इति । प्राज्यकामाः बहुलकामोद्रेकाः । प्राज्यमदभ्रं बहुलमित्यमरः । जनपदाः जनपदस्थाः

यात्रायां युद्धयात्रायाम् आस्था येषां ते यात्रास्थाः ॥ ७ ॥ सेवमान इति । अन्तकसेवितां दक्षिणामित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारेण दक्षिणा दिक् सतिलकेव प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैः घनीभूतहिमैः आढ्यः संपूर्णः सांप्रतं दक्षिणायने दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधिकहिमः भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थनामा भवति सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चालंकारः। निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्वर्थत्वप्रकल्पनमिति लक्षणात् ॥ ९ ॥ अत्यन्तेति। मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः सुखाः सुखकराः अतएव तदानीम् अत्यन्तसुखसंचाराः सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः छायासलिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः। अति-

सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥८॥ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥९॥ अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ॥ शीता वृद्धतरा यामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

शीतच्छायासलिला इत्यर्थः। भवन्तीति शेषः। स्वभावोक्तिरलंकारः ॥१०॥ मृद्विति। मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः पटुशीताः प्रबलशीताः शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरणरहितत्वेन शीतपीडिताः न बहिः संचरन्तीत्यर्थः । हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः शैत्येन पोण्डीभूतशरीरजना इत्यर्थः। अनेन राक्षसकृतसार्वत्रिकपीडा द्योतिता ॥ ११ ॥ निवृत्तेति । निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तचन्द्रशालाद्यनावृतप्रदेशशयनाः पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पुष्यं तेन नीताः तत्प्रधाना इत्यर्थः । यद्वा पुष्यः पुष्यमासः तेन नीताः पुष्यमाससन्निहिता इत्यर्थः। हिमारुणाः हिमधूसराः शीताः शीतवाताः वृद्धतरा यामाः चतुर्विंशतिघटिकायुक्तत्वेनातिवृद्धतराः विस्ताराः त्रियामाः रात्रयः दिनान्ते अर्धयामस्य दिनादावर्धयामस्य च दिनशेषत्वात् अनेन स्वर्गलोकोपद्रवः तामसराक्षसवृद्धिः सज्जनक्षयः कल्यनुसारिता चोक्ता पुष्यः कलिः ॥ १२ ॥ ॥

रवीति । मन्दरश्मित्वेन संक्रान्तं संप्रवृत्तं सौभाग्यं भोग्यत्वं यस्य सः सूर्ये स्वसौभाग्यं दत्तवानित्यर्थः । तुषारैः हिमशीकरैः अरुणं रक्तं मण्डलं यस्य हिमशीकरावरणेन चन्द्रसूर्यमण्डलयोरारुण्यं प्रत्यक्षसिद्धं निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पणमिव उपमालंकारः अनेन रावणापहृतसर्वस्वस्य मलिनाकृतेरिन्द्रस्यावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नीति । ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता रात्रिः तुषारमलिना सती पौर्णमास्यामपि न राजते न शोभते एवंभूता सा आतपश्यामा आतपापहृतवर्णा सीतेव लक्ष्यते किंतु सीतावन्न शोभते व्यतिरेकालंकारः । व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोरिति तल्लक्षणम् । अनेन सीताया भाविरावणाभिभवः तेनापि सुरनारीजनबन्दीमोक्षणार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ॥ निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नी तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न तु शोभते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ॥ शोभन्तेभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ॥ शोभन्ते किंचिदानम्राः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥

॥ १४ ॥ प्रकृत्येति । प्रकृत्या शीतलस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः उष्णः स्पर्शस्त्वागन्तुक इति हृदयं सांप्रतं हेमन्ते हिमविद्धः हिमसुक्तः काले प्रातःकाले द्विगुणशीतलः द्विरावृत्त्या शीतलः । अथो गुणः । रूपादौ सूदशिञ्ज्योरावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । संध्यादावपि सत्त्वादौ त्यागादावुपसर्जन इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीतलस्य अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः ॥ १५ ॥ बाष्पेति । बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रमसमृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकृपोच्यते यवेत्यादिना । तपःसमृद्धिः नदद्भिरिति वेदघोषः ॥ १६ ॥ खर्जूरेति । खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गवर्णैः शिरोभिः कणिशैः कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्त्वात्कनकवर्णाः अनेन वृद्धा अपि जटाभरितशिरोभिस्त्वां प्रणमन्तीति द्योतितम् ॥ १७ ॥

मयूखैरिति। हिमनीहारैः शीतलनीहारैः संवृताः तैः अनेन बहुकालं समागतोपि राक्षसप्रभाभिभूततेजस्को मृदुरिव किमर्थं वर्तस इत्यर्थः सूच्यते ॥ १८ ॥ अग्राह्येति। पूर्वाह्ने अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यौष्ण्यः चन्द्रिकायमाणो वर्तत इत्यर्थः। ईषदर्थे वा नञ् अनुदरा कन्येतिवत्। तदुक्तम् तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति। मध्याह्ने स्पर्शतः स्पर्शेन सुखः सुखकरः किंचित्संरक्तः किंचिदापाण्डुश्च अनेनापि राक्षसाक्रमेप्यपराक्रमत्वमनुचितमिति गम्यते॥१९॥ अवश्यायेति। अवश्यायः हिमं शाद्वलः शष्पप्रचुरा भूमिः नडशादाड्ड्वलजिति वलच्। अनेन राक्षसाभिभवकृतमुनिजनरोदनं रामकृपाप्रवृत्तिश्चोच्यते ॥ २० ॥ स्पृशन्निति। प्रतिसंहरते अतिदुःसहशैत्यवत्त्वादिति भा-

मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥ अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्ने
मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः॥ संरक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेन किंचित्प्र-
क्लिन्नशाद्वला॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशंस्तु विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ॥
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः॥ न विगाहन्ति
सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥२२॥ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतपसा वृताः॥ प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा
वनराजयः॥२३॥ बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः॥ हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम्॥२४॥

वः। अनेनेन्द्रस्य राज्यभोगाभिलाषिणोपि तद्भोगभीरुत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥ एते हीति। समुपासीनाः जलमिति शेषः। अनेन मुनीनां समाधिभङ्गो द्योत्यते। अप्रगल्भाः अधृष्टाः आहवं युद्धम् ॥ २२ ॥ अवश्यायेति। अवश्यायः हिमसलिलं स एव तमः तेन नद्धाः बद्धाः अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते। हिमक्लिन्ना हि लता निश्चलीभवन्ति नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते। विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तम्। अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः। अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥ बाष्पेति। रुतं शब्दः हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिकतैः अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

तुषारेति । तुषारः हिमम् अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि रसवत् विषवत् रसो रागे विषे द्रव्ये शृङ्गारादौ पराक्रम इति वाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनुपादेयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानुद्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥ जरेति । जरया चिरप्ररूढतया जर्झरितैः विवर्णैः जीर्णकेसरकर्णिकैः शिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः पद्मैर्न भान्ति स्पष्टं व्यङ्गम् ॥ २६ ॥ एवमृषिपीडातिशयेपि रामस्य राक्षसवधानुद्यममुक्त्वा भरतस्य त्वदागमनव्यसनित्वात्तद्दर्शनकालोपि सन्निहित इत्याशयेनाह अस्मिन्नित्यादिना । दुःखसमन्वितः त्वद्विरहादिति शेषः । ॥ २७ ॥ त्यक्त्वेति । राज्यं राजत्वं प्रभुत्वमित्यर्थः । मानं राजपुत्रोहमित्यभिमानं भोगान् स्रक्चन्दनवनितादीन् बहूनित्यपरित्याज्यत्वमुच्यते । त-

तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराजर्झरितैः पद्मैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ॥ नालशेषैर्हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रः काले दुःखसमान्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान् बहून् ॥ तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥ सोपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूनदीम् ॥ २९ ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः सुखोचितः ॥ कथंन्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पस्वी तपस्विचिह्नजटादिमान् नियताहारः फलमूलाद्यशनः शीत इत्यनेनावरणराहित्यमुच्यते महीतल इत्यनेन खट्वादिराहित्यम् ॥ २८ ॥ सोपीति । वेलां प्राप्येति शेषः । प्रकृतिभिरिति उपभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलमिति वक्ष्यमाणरीत्या भरतभक्त्या त्वद्भक्त्या च भरतमनुसरन्तीभिरित्यर्थः ॥२९॥अत्यन्तेति । अत्यन्तसुखसंवृद्धः राज्ञा उपलालितत्वात् सुखसंवृद्धः त्वयापि लालितत्वादत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः भवतोपि दृष्ट्यवेक्षणा सहसौकुमार्यः सुखोचितः त्वया सह वस्तुं योग्यः नतु त्वद्वियोगार्हः । कथं नु आत्मौपम्येन मन्यते स्वस्य रामविरहाभावेन शैत्यानुभवः तस्य रामतापात् उपतप्तोदका नद्य इत्युक्तरीत्या नदीनामपि रामविरहेणोष्णत्वाच्च शैत्यप्रसक्तिरेव नास्ति । अपररात्रेषु यथा नववैधव्याः स्त्रियः मनुष्यसंघा-

रात् पूर्वमेव मनुष्यमुखमनवलोकयन्त्यो गच्छन्ति। तथायमपि कैकेयीपुत्रोयम् एतन्निमित्त एवानर्थ इति जना वक्ष्यन्तीति भीत्या अपररात्रेष्वेव गच्छति सरयूमवगाहते निर्वेदातिशयेनातित्वरितगामिनीमपि सरयूं निर्भयोवगाहते अवगाहते जले निमग्नश्चेन्मनुष्या दातव्यो भवति ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ३० ॥ पद्मेत्यादि। निरुदरः अतुन्दिलः ह्रीनिषेधः ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः मधुरः मधुरवाक् सुन्दरो वा आर्यं ज्येष्ठं त्वां सर्वात्मना करणत्रयेण श्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित इति। स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः जितः तिरस्कृतः वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकर्मविषये अनुविधीयते अनुकरोति इत्यार्षः ॥ ३३ ॥ एवं प्रतिज्ञातराक्षसवधे विलम्बः कृतः भरतक्लेशेन तत्रापि शीघ्रं गन्तव्यम्। अतः कि-

पद्मपत्रेक्षणो वीरः श्यामो निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ॥ सन्त्यज्य विविधान् भोगानार्यं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरशीलिनी ॥ ३५ ॥ इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्ब्रुवति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहन् राघवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

मत्र कृत्यमिति सूचयित्वा सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह न पित्र्यमित्यादिश्लोकद्वयेन। पित्र्यं पितृस्वभावं द्वे पदे येषां ते द्विपदाः मनुष्याः अन्यथाकृतः पितृस्वभाव एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः। भर्तेति साधुशब्दस्य भर्तरि भरते चान्वयः। तादृशीति पूर्वं कैकेय्युक्तस्मरणम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्येवमिति। अनेन लक्ष्मणः प्रत्यूपे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटिति निन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपक्षिप्य कैकेयीं निन्दति स्मेति गम्यते। स्नेहात् रामस्नेहात् परिवादम् अपवादम् असहन् असहमानः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

न त इति । मध्यमा सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया कथंचन प्रासङ्गिककथायामपि मध्यमाम्बेति स्वाभिमानद्योतनाय इक्ष्वाकुनाथस्य राजनि स्वर्गं गते अस्मासु च वनं गतेषु पूर्वतरास्मत्कुलमर्यादास्थापकस्य ❀ तनिश्लोकी ❀ तामेव तस्मिन् पुरुषव्याघ्र इत्याद्युक्ताम् इक्ष्वाकुनाथस्य आस्फोटयन्ति पितर इत्यादिना इक्ष्वाकुभिः प्रार्थनीयस्य भरतस्य पद्मपत्रेक्षण इत्याद्युक्तसद्गुणभरितस्य ॥ ३७ ॥ निश्चितेति । वनवासे निश्चिता दृढव्रतापि मे बुद्धिः भरते स्नेहसंतप्ता सति बालिशीक्रियते बालबुद्धिरिव भवति असंपूर्णेपि वनवासकाले तद्दर्शने संजातकुतूहला भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥ स्नेहमेव प्रकाशयति संस्मरामीत्यादिना । लोके केश्चिदुक्ताणि वाक्यानि प्रियाण्यपि कर्णकठोराणि भवन्तीति तव्द्युदासायाह मधुराणीति हृद्यानि हृदयादनपेतानि अमृतकल्पानि शुभोदर्काणि इदानीमपि मनःप्रह्लादनानि ❀ तनिश्लोकी ❀ वाक्यानि अर्थपरिपूर्णानि

न तेम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥ निश्चितापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥ ३९ ॥ कदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ ४० ॥ ॥ ॥

प्रियाणि श्रवणप्रियाणि मधुराणि माधुर्यं सुकुमारतेत्याद्युक्तगुणवन्ति एवं शब्दधर्मानुक्त्वा अर्थधर्मानाह हृद्यानीति हृद्यानि हृदयाह्लादजननानि अमृतकल्पानि शर्करामध्वादिवदत्यन्तभोग्यानि मनःप्रह्लादनानि विजातीयप्रत्ययमूलतया आनन्दैकजनकानि ॥ ३९ ॥ कदेति । भरतसाहित्याभावेन विद्यमानाभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्यामपि विरहितमात्मानं मन्यते भरतस्नेहातिशयप्रकारोयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ रघुनन्दन शत्रुघ्नेन त्वया च सहितेन भरतेन कदा समेष्यामीति संगतो भविष्यामीति योजनीयम् । चकारेण सीतासमुच्चयः । यावदनुरक्तमेलनेपि एकानुरक्तविरहे सर्वानुरक्तविरह इव आर्तिर्जायते तस्यैकस्यापि मेलने अपूर्वसर्वसुहृज्जनमेलने इवातिहर्षो जायत इति त्वया चेति लक्ष्मणमेलनस्य सिद्धेपि असिद्धवत्कथनं भरतशत्रुघ्नविषयप्रेमातिशयेनेति भावः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्येवमिति। इत्येवं विलपन् भरतस्नेहकृतानि बहूनि वाक्यानि जल्पनित्यर्थः। अभिषेकं स्नानम् ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वेति। ऋषितर्पणस्याप्युपलक्षणं स्तुवन्ति स्म उपतस्थिरे मित्रस्येत्यादिमन्त्रैः सीतात्वमन्त्रेण देवताः संध्यादिदेवताः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेक इति। रुद्रः सनन्दीत्युपमया दुष्प्रधर्षणत्वमुच्यते रुद्रः सविष्णुर्भगवानिवेश इति न क्वचिदपि कोशे दृश्यते कश्चिद्दृश्यत इत्याह तदा अभूतोपमेति युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाथ सलिलैस्ते पितॄन् दैवतानि च ॥ स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेको गिरिराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमं तमुपागम्य राघवः सह लक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एवं रामतपोविशेषद्योतनाय हेमन्तं प्रथमप्रवृत्तमुपवर्ण्य ततस्त्रिषु संवत्सरेष्वतीतेषु कदाचिच्चैत्रमासे प्रसक्तं भाविसकलराक्षसवधनिदानत्वेन शूर्पणखावृत्तान्तमुपक्षिपति सप्तदशे कृताभिषेक इत्यादि। ततः अभिषेकान्तरभाविकृत्यानन्तरम् आश्रमं तपोवनं तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमो स्त्रियामिति बाणः ॥ १ ॥ आश्रममिति। पूर्वाह्णे भवं पौर्वाह्णिकं ब्रह्मयज्ञादि नत्वाग्निकृत्यम् अनुदिनहोमत्वेन तस्य सूर्योपस्थानानन्तरभावित्वाभावात् पर्णशालामुपागमत् आश्रमे पर्णशालातो बहिरेव कर्तव्यमनुष्ठाय वासस्थानमगमदित्यर्थः ॥ २ ॥ उवासेति। कथाः पुराणेतिहासकथाः चकार उवाचेत्यर्थः। तथा चोक्तं धातुवृत्तौ करोतिरभूतप्रादुर्भावे वर्तते अश्मानमितः कुरु पादं जले कुरु यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यः चोरंकार-

माक्रोशतीत्यादौ अवस्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ प्रयोगात् चौरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नह्यत्र चोरः क्रियते अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणमिति ॥ ३ ॥ स राम इति । चित्रया चित्रानक्षत्रेण चित्रापौर्णमास्यामिति भावः ॥ ४ ॥ तथेति । रामस्यासीनस्य रामे आसीने ॥ ५ ॥ राक्षसीमृषिर्विशेषयति सेति । राममासाद्य ददर्श रामं दृष्ट्वा आससादेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वमात्रे ल्यप् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कमित्यादि । सिंहोरस्कं सिंहश-

स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ॥ ४ ॥ तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ आजानुबाहुं दीप्तास्यमतीवप्रियदर्शनम् ॥ ७ ॥ गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८ ॥ राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ॥ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९ ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं विरूपासा सुस्वरं भैरवस्वरा ॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ ॥

ब्दः श्रेष्ठवाची विशालोरस्कमित्यर्थः । महासत्त्वं महाबलं पार्थिवव्यञ्जनानि राजलक्षणानि कामकृतमोहहेतवो विशेषणानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्यास्तस्मिन् मनःप्रवृत्तिं मुनिः परिहसति सुमुखमित्यादिना । वृत्तमध्यं तनुमध्यं विरूपाक्षी विकटनेत्री सुकेशं नीलकेशं प्रीतिरूपं प्रियरूपं प्रीयत इति प्रीतिः विरूपा विकटरूपा सुस्वरं स्निग्धगम्भीरस्वरं तरुणं युवानं सौम्यं चेत्यर्थः । दारुणेति प्रतियोगिनिर्देशात् दक्षिणम् ऋजुभाषिणं वामभाषिणी वक्रभाषिणी न्यायवृत्तम् उचिताचारं शरीरजो मन्मथः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

जटीति। तापसरूपेण जटी कामुकरूपेण सभार्यः क्षत्रियरूपेण शरचापधृत् राक्षससेवितम् एतद्रूपासहैः सेवितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमिति। शूर्पनख्येति। छान्दसौ ङीषूणत्वाभावौ ऋजुबुद्धितया कुटिलेष्वप्यकुटिलबुद्धितया आश्रमस्थस्य तपोवनस्थस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ आसीदित्यादि। यवीयान् कनिष्ठः अनुव्रतः अनुसरणं व्रतं यस्य सः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैदेही विदेहराजपुत्री मातुः कैकेय्याः यन्त्रितः नियतः चोदित इति यावत् ॥ १८ ॥ धर्मकाङ्क्षी पितृ-

जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् ॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पनख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ अनृतं नहि रामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥ आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६ ॥ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ १७ ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ॥ १८ ॥ धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामि कथ्यतां कासि कस्य वा ॥ १९ ॥ नहि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २० ॥ साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१ ॥ अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ २२ ॥ ॥ ॥

वाक्यपालनरूपधर्मकाङ्क्षी धर्मार्थं तपोरूपधर्मसिद्ध्यर्थं वनं वस्तुं यन्त्रितः सन्निहागत इत्यन्वयः। कासीति नामजातिप्रश्नः कस्येति पित्रादिविषयः प्रश्नः ॥१९॥ नहीति। तावत्कार्त्स्न्येन मनोज्ञाङ्गी न भवसि मां प्रति राक्षसीति प्रतिभासि। यद्वा राक्षससेवित इति तद्वचनात् राक्षसीत्वमित्याशङ्क्य परिहरति मनोज्ञाङ्गी त्वं राक्षसीति न प्रतिभासीति रामदर्शनकाले तथारूपं कृतवती कामरूपत्वात् दुर्मुखीत्यादिकं वास्तवाभिप्रायेण मुनिनोक्तमिति ज्ञेयम् ॥२०॥ सेति। तत्त्वार्थं परमार्थम् ॥२१॥ अहमिति। कामरूपिणी इतोप्यधिकरूपधारणे समर्था सर्वभयंकरेति वक्ष्यमाणरतिप्रतिबन्धकनिवारणक्षमतोक्ता ॥२२॥

कासीति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कस्येत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह रावण इत्यादिना ॥ २३ ॥ कुम्भकर्णश्च मे भ्रातेत्यन्वयः । विभीषणस्तु तस्य विशेषोस्ति सोपि मे भ्रातेत्यर्थः । तं विशेषमाह धर्मात्मेति धर्मात्मा धर्मस्वभावः राक्षसचेष्टितो न जन्मना राक्षसोपि न राक्षसव्यापार इत्यर्थः ॥२४॥ एतद्देशागमने निमित्तमाह प्रख्यातेति । खरदूषणौ जनस्थानस्थावितिशेषः । एवं भ्रातृकथनेन रामस्य स्वपरिग्रहे भीतिर्माभूदित्यत आह तानहमिति अतिक्रान्ता अतिक्रम्य वर्तमाना स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । त्वा त्वां पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य अपूर्वदर्शनादिति वा छेदः देवदानवमर्त्येष्वितः पूर्वम दृष्टत्वद्रूप-

रावणो नाम मे भ्राता बलीयान् राक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नतु राक्षसचेष्टितः ॥ २४ ॥ प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वापूर्वदर्शनात् ॥ समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥ अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ॥ चिराय भव मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६ ॥ विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २८ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन् सह मया कान्त दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

दर्शनाद्धेतोः भावेन हृदयेन रत्याख्यभावेन वा भर्तारं समुपेतास्मि तत्र हेतुः पुरुषोत्तममिति ॥ २५ ॥ सीतायां विद्यमानायां किंत्वयेत्यत्राह अहमिति । स्वच्छन्दबलगामिनी स्वेच्छानुगुणबलगमना च ॥ २६ ॥ सीतां निन्दति विकृताचेति विकृतेति विषमशरीरत्वमुच्यते करालां विकृताम् करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेपि चेति वैजयन्ती ॥ २७ ॥ निर्णतं निरतिशयेन नतं निम्नमुदरं यस्याः सा निर्णतोदरी ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतीति । तां मदिरेक्षणां मदयति दर्पयतीति मदिरं तादृशमीक्षणं यस्यास्तां मदर्दपशोभनयोरित्यस्माद्धातोः इषिमदीत्यादिना किरच् प्रत्ययः । अत्र सार्धत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

अथ खरक्रोधहेतुः शूर्पणखाविरूपकरणमष्टादशे तत इत्यादि । ततः तत्र पर्णशालायाम् अथ शूर्पणखावचनानन्तरं स्वच्छया स्पष्टार्थया श्लक्ष्णया मृद्व्या काम एव पाशः तेनावपाशितां सञ्जातपाशां बद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥ कृतेति । कृतदारः स्वीकृतभार्यः करोतेरनेकार्थत्वात् अस्मीत्यहमित्यस्मिन्नर्थे निपातः भवतीति शूर्पणखायाः संबोधनम् इष्टात्वेन त्यक्तुमनर्हेत्याह दयितेति तर्हि तुल्योनेकत्रदक्षिण इत्युक्तदक्षिणो भवेत्याशङ्क्याह त्वद्विधानामिति सुदुःखा सुतरां दुःखकरी सपत्न्या सहिता ससपत्नी तस्या भावः ससपत्नता त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः गुणत्वं चास्य न शुक्लतादिवत् किंतु कठिनत्वमित्यादिवत् द्रव्यत्वव्यावृत्तिः अतः सपत्नीसाहित्यरूपगुणवचनत्वात् पुंवद्भावः ॥ २॥ अनुजस्त्वित्यादि । अकृतदारः असहकृ-

ततः शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ स्वच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ ७॥ ॥

तदार इत्यर्थः । न वितथापरिहासकथास्वपीत्युक्तेः । अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचनेत्युक्तेश्च अकृतदार इति नार्थः ॥ ३ ॥ अपूर्वीति । पूर्वं भार्यासुखं ज्ञातमनेनं पूर्वी पूर्वादिनिरिति इनिः न पूर्वी अपूर्वी चिरादज्ञातभार्यासुख इत्यर्थः । अतएव भार्यया अर्थी प्रयोजनवान् इदं वचनद्वयं स्वभार्याविषयकान्तराशयेन प्रयुक्तम् अनुरूपश्च ते भर्तेत्यत्र अभर्तेति च्छेदेनान्तराशयः रूपस्यास्य कुत्सितस्य रूपस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ विशालाक्षी वर्तुलतया विशालाक्षीत्वमपि गम्यते अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथेत्यन्वयः । अर्कप्रभा मेरुं प्राप्ता यथा निवर्तते तथेत्यप्यर्थः । एवं रामो दयालुतया स्वस्मिन् काममोहेन प्राप्तायाः स्त्रियः सहसा धिक्कारेण दुःखं मा भूदिति परिहासकथां प्रवर्तयामास ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

एवमिति । शूर्प इव नखो यस्याः सा शूर्पनखी संज्ञाया अविवक्षितत्वात्स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् असंज्ञात्वादेवपूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वाभावः ॥ ८ ॥ कथमिति । दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसि कस्य दासस्त्वमित्यत्राह सोहमिति अहमार्येण ज्येष्ठेन भ्रात्रा परवान् नाथवान् दूरानात्मोत्तमाः परा इत्यमरः । तस्य दासोहमित्यर्थः । अकमलवर्णिनीत्यपि च्छेदः ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्येति । सिद्धार्थो सिद्धनिवृत्तिः अर्थोभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । अमुदिता मलवर्णिनीत्यपि यवीयसी कनिष्ठा हीना च ॥ १० ॥ सीतायां विद्यमा-

एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ॥ ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्येण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्थामुदिता मलवर्णिनी ॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ॥ मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ ॥ १४ ॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ वृद्धां भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् ॥ त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥ ॥

नार्या कथं मां परिग्रहीष्यसीत्यत्राह एनामिति । एतादृशावस्थां त्वामेव परित्यज्य सीतां भजिष्यतीति हार्दोर्थः । असतीम् अप्रशस्तामिति सीतापक्षे अतो न पुरः स्फूर्तिकदोषः । करालां दन्तुरां निर्णतं निरतिशयम् उदरं यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ को हीति । विपरीतलक्षणा ॥ १२ ॥ इतीति । परिहासाविचक्षणा परिहासानभिज्ञा ॥ १३ ॥ सेति । पर्णशालायामित्यनेन लक्ष्मणो बहिरेव स्थित इति गम्यते ॥ १४ ॥ एनामिति । अवष्टभ्य अवलम्ब्य ॥ १५ ॥ अद्येति । पश्यतः तव त्वयि पश्यति निःसपत्ना निष्प्रतिबन्धिका ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

इतीति । अलातसदृशेक्षणा निर्ज्वालकाष्ठाग्नितुल्येक्षणा उल्का निर्गतज्वाला सा चोत्पातकालभाविनी प्रकृते विवक्षिताम् ॥ १७ ॥ तामिति । निगृह्य हुंकारेण प्रतिषिद्धय ॥ १८ ॥ क्रूरैरिति । अनार्यैः दुर्जनैः कथंचिज्जीवन्तीं शूर्पणखायाः क्रौर्यमालोक्य कथंचित् स्वास्थ्यमापन्नाम् ॥ १९ ॥ इमामिति । पूर्वमेव विरूपां पुनर्विरूपयेति भावः । एतावत्पर्यन्तमपराधाभावात्तूष्णीं स्थितम् अद्य सीताक्रमणव्याजेनेमां विरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥

इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ॥ निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित् सौम्यजीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पार्श्वतः ॥ उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ॥ ननाद विविधान्नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥ सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥ उपेत्य तं भ्रातरमुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

इत्युक्त इति । तस्याः कर्णनासमित्यन्वयः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः रामे बद्धभावाया अपि शूर्पणखायास्तदीयापचारेण हानिर्जातेत्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥ निकृत्तेति । यथागतम् आगतमार्गमनतिक्रम्य वनं प्रदुद्रावेति संबन्धः ॥ २२ ॥ सेति । शोणितोक्षिता रक्तेन सिक्ता नादान्ननाद नादान् चकारेत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । प्रावृषि वर्षाकाले ॥ २३ ॥ सा विक्षरन्तीति । विक्षरन्ती स्रवन्ती रुधिरं रक्तं प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ ततस्त्विति । तं रामवध्यत्वेन प्रसिद्धं यथा शनिः अशनिरिव गगनात् भूमौ पपात ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्तरसर्गार्थमेकेन संगृह्णाति ततः सभार्यमिति । भयजो मोहो भयमोहः निःसंज्ञता तेन मूर्च्छिता व्याप्ता राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणं च सर्वं शशंस समूलं शशंसेत्यर्थः । खरस्य भगिनी सपत्नी मातृपुत्रत्वान्मातृष्वसेयत्वाच्चेति पूर्वमुपपादितम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ खरवधमूलभूतः खरक्रोध उच्यते एकोनविंशे तामित्यादि । भगिनीं ज्येष्ठाम् । अत्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठेति । प्रमोहो विसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठा एवंरूपा यथा भवसि तथा विरूपितेत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरकाल एवापकर्तुरनिष्टावाप्तिं सूचयन् पृच्छति क इति । कृष्णे-

ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ॥ विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥ कः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुद्ध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

त्वमोघविपत्त्वव्यञ्जनाय आसीनं निश्चलमित्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सर्पविशेषणं पृषोदरादित्वात्सकारलोपः आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिषङ्ग्योरिति निघण्टुः । ईकारान्तोप्याशीशब्दोस्ति तुदति व्यथयति अभिसमापन्नम् आभिमुख्येनागतमिति शीघ्रप्रतीकारमूलम् अङ्गुल्यग्रेण लीलयेति प्रभावानभिज्ञत्वोक्तिः । अनेन स्वस्य लीलया सद्यः प्रतीकारसामर्थ्यं द्योतितम् ॥ ३ ॥ पुनरपि स्वमहिमानं प्रकटयन् शूर्पणखां चाश्वासयन् पृच्छति कः कालेति । यः कण्ठे कालपाशं मृत्युपाशम् आसज्य आवध्य न बुध्यते उत्तरक्षणे स्वमरणं न जानातीत्यर्थः यश्च त्वाम् आसाद्य प्राप्य उत्तमं विषं कालकूटं पीतवान् स क इत्यन्वयः । अत्र आसादनशब्देन विरूपकरणमुच्यते त्वदासादनरूपं विषमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥

अथ विस्मयेन पृच्छति बलेति। इतो गता त्वं केनेमामवस्थां नीतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ देवेत्यादि। निर्धारणे षष्ठी देवादीनां मध्ये अयम् एतादृशकार्यकर्ता कः एवं विरूपां चकार ॥ ६ ॥ स्वनिश्चयमाह नहीति। अत्र तमित्यध्याहार्यं तस्य गर्वविशेषद्योतनाय इन्द्रस्य विशेषणद्वयम् ॥ ७ ॥ अद्येति। प्राणान् तस्येति शेषः। जीवितान्तकैः शत्रुजीवितविनाशकरैः मार्गणैः बाणैः सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ निहतस्येति। संख्ये युद्धे शरसंकृत्तमर्मणः

बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कोयमेवं विरूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६ ॥ नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ॥ अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ९ ॥ कस्य पत्त्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मया प्रकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बाणच्छिन्नमर्मस्थलस्य सफेनं प्राणवायुनिर्गमनकालिकफेनसहितम् रक्तं रक्तवर्णम् अचिरप्रवृत्तत्वमनेनोच्यते मेदिनी भूमिः ॥ ९ ॥ कस्येति। पत्त्ररथाः पक्षिणः कायात् देहात् उत्कृत्य उच्छिद्य संगताः संघशः समवेताः ॥ १० ॥ तमिति। मया आहवे अपकृष्टम् आकृष्टम् इहेति युद्धसन्निधानोक्तिः ॥ ११ ॥ उपलभ्येति। उपलभ्य प्राप्य दुर्विनीतेन दुर्जनेन विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ इतीति। विशेषतः अतिशयेन क्रुद्धस्य कृतक्रोधस्य ॥ १३ ॥

तरुणावित्यादि । ननु व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपितेति पृच्छन्तं खरं प्रति पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणावित्येववक्तव्ये तरुणावित्यादिना रामादिसौन्दर्यादिकं किमर्थं कथयतीति चेत् अस्या वैरूप्ये जातेपि वैराग्याजननात् काममोहातिशयेन भ्रात्रादिसन्निधानेपि हृद्गतमेवोक्तवती अनुकूलानां प्रतिकूलानां च रामं दृष्टवतामयमेव स्वभावः अतएव यानि रामस्य चिह्नानीति पृष्टवती सीतां प्रति त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्चेति वक्तव्ये रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहर इत्येवमाह हनुमान् यद्वा सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन कर्णनासाच्छेदेनप्रमत्ता कुपिता च शूर्पणखा हृद्गतमेवाह तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकं वय एव हि अतस्तदुच्यते परस्परपरिहासकरणेनोभयत्र भावबन्धाविशेषाद्द्विवचनं वयसा तुल्यत्वेपि रूपे किमनयोस्तारतम्यमस्ति नेत्याह रूपसंपन्नौ रूपं सौन्दर्यं तेन संपन्नौ समृद्धौ इतरेषां कामादीनां रूपमाभ्यां भिक्षित्वा संपादयितव्यमिति मन्यमानावित्यर्थः । यद्वा रूपसंपन्नौ संपन्नरूपौ आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः तेन उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायं विहाय रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूत इत्युक्तरीत्या धर्मिणा सहैवोत्पन्नरूपावित्यर्थः । वयोरूपसत्त्वेपि किं कठिनस्पर्शौ नेत्याह सुकुमारौ प-

तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥ ॥

रुपतरभवच्छरीरवन्नभवत्यनयोः शरीरं किंतु पुष्पहाससुकुमारौ एवं सौकुमार्यसत्त्वेपि रतिवैयात्ये किं श्रान्तौ स्यातां नेत्याह महाबलौ रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतूनित्याद्युक्तरीत्यानेकर्तुषु विहरणेतिश्रमलवरहितौ एवं समुदायशोभासंपन्नत्वेपि किमवयवशोभासु वैकल्यं नेत्याह पुण्डरीकविशालाक्षौ संरक्तनयनाघोरा इत्युक्तरीत्या त्वादृशनयनवन्न भवति तन्नयनमित्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजं तमोगुणोद्रेकेण निद्राकषायितत्वं रजोगुणोद्रेकेण संरक्तत्वं वा नास्ति । किंतु सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनावित्यर्थः । न केवलमेवावयवशोभातिशयः चीरकृष्णाजिनाम्बरौ किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनामित्युक्तरीत्या वल्कलाजिनधारणेप्यतिरमणीयौ यद्वा कोयमेवं महावीर्य इति भीतं प्रति तयोर्दुर्बलत्वमुच्यते तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ यद्वा यौवने विषयैषिणामित्याद्युक्तरीत्या विषयप्रावण्येन युद्धभीतौ रूपसंपन्नौ कन्या कामयते रूपमित्युक्तरीत्या वनिताजनवशीकरणाय शरीरमुद्भासयन्तौ न पौरुपसंपन्नौ सुकुमारौ श्रीमत्पुत्रतया संपत्कुमारौ अतो भवदायुधप्रहारासहौ महाबलौ विपरीतलक्षणया द्वावेतौ दुर्बलौ ससैन्यस्य भवतो न पर्याप्तावित्यर्थः । यद्वा सुकुमारतराबलासहितौ युद्धविरोधिकलत्रसहितत्वान्न युद्धार्हौ पुण्डरीकविशालाक्षौ तयो-

युद्धासामर्थ्यं मद्वैरूप्यकरणानन्तरं किं भविष्यतीति भीत्या शुभ्रीभूतलोचनतया चावगम्यते। चीरकृष्णाजिनाम्बरौ परिधानसंपादनस्याप्यशक्तौ तत्राप्येकरूपोत्तरीयरहितौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ स्थावरतिर्यक्भ्यां याचित्वा लब्धे अम्बरे बिभ्राणौ यद्वा खरस्य प्रोत्साहनाय तयोर्बलातिशय उच्यते। तरुणावित्यादि तरुणौ जयोत्साहयोग्यवयस्कौ रूपसंपन्नौ सिंहोरस्कं महाबाहुमित्युक्तरीत्या युद्धाभावेपि दर्शनमात्रेण परहृदयकम्पजनकशरीरौ सुकुमारौ लीलयैव सर्वसंहरणक्षमौ महाबलौ मनोबलबाहुबलोपायबलसंपन्नौ पुण्डरीकविशालाक्षौ वैरिषु गौरवबुद्धिमूलककालुष्यरहिततया विमलनेत्रौ अनेन शत्रुदर्शनकृतक्षोभराहित्यमुच्यते। चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सदा बद्धवसनतया युद्धसन्नद्धावित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ❀ तन्निश्लोकी ❀ एतत्पुत्राबेतन्नामकाविति वक्तव्ये सौन्दर्यवर्णनमस्या वैरूप्यप्राप्तावपि वैराग्योत्पत्त्यभावेन काममोहितत्वादवशा भ्रातुः सन्निधाववाच्यमपि हृद्गतमेवाह विषयाभिनिवेशवन्तो ह्यनुकूलप्रातिकूलविचारमन्तरेण प्रथमं यन्मनसि लग्नं तदेवानुवदन्ति। यद्वा सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वेतिवत् प्रथमं रूपोदाहरणम् अथवा सुप्तमत्तकुपितानां भावज्ञानदृष्टमिति कुपितत्वाद्भावज्ञानं प्रकाशितम्। यद्वा एवं राक्षसावासवनप्रवेशविरूपकरणाभ्यां तौ बलिष्ठाविति मा भैषीः किंतु मृदुप्रकृतिकावित्युच्यते। यद्वा युवाकुमारमित्यादिवेदान्तसिद्धमर्थं राक्षस्याचष्ट व्यक्तमेप महायोगीति मन्दोदरीवत् परत्वं खलु मुक्तवेद्यं स्नेहस्तु दशरथादिभिः कार्यः तदविशेषेण राक्षस्या जातं रघुनन्दनसौन्दर्यवैलक्षण्यमहिम्नेति ज्ञेयम्। ननु रूपसंपदा प्रथमं तरुणत्वादिविशेषणविशिष्टे श्रीरामे भावानुबन्धः लक्ष्मणे तु विरूपकरणद्वेषः उभयोः प्राधान्येन ग्रहणं कथमिति चेत् परस्परस्य सदृशाविति तारुण्यादिसामान्यात् रामप्रत्याख्याने लक्ष्मणेपि भावबन्धनाद्रामेणापि कर्णनासाच्छेदाभ्यनुज्ञानेन द्वेषसाम्याच्च न दोषः ताभ्यामुभाभ्यामिमामवस्थां संप्राप्तेति वक्ष्यति कथं युगपदेकस्या द्वयोर्भावबन्धो जातः ज्येष्ठकनिष्ठभावानुसंधानेपि न तारुण्यवैषम्यं तेनोभयत्रैकथाभावबन्धः तारुण्यैक्येपि रूपवैषम्ये अन्यथा भावबन्धो स्यात्तच्च नेत्याह रूपसंपन्नौ लोके मन्मथादिभिः रूपापेक्षया यथा प्रार्थनीयौ भवेतां तथा रूपसमृद्धौ एतदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवलेशयाच्ञया खलु मदनो रूपवान् रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूत इत्युक्तरीत्या उत्पत्तिसिद्धरूपसमृद्धौ नतु वयोपचितरूपसमृद्धौ रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचार्य वाचा ब्रुवती तमेवेत्येतादृशातिव्यामोहजनकरूपसंपन्नौ सुकुमारौ आलिङ्गने काठिन्यरहितावयवौ पुष्पसमुदायालिङ्गनवत् अतएव शिरीषपुष्पसाम्यं सौकुमार्यप्रयुक्तदौर्बल्यं परिहरति महाबलाविति बलमनुभवसामर्थ्यं तेन रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतूनित्युक्तरीत्या अनवरतकान्तानुभवसंभवेपि बलहानिराहित्यमुक्तम् एतेन राक्षसजातिप्रयुक्तकठिनप्रकृतियुक्ताया अपि स्वस्याः समर-

तिप्रदानसामर्थ्यमभिप्रेतं स्त्रीणां तु स्वानुभवविशेषैः पुरुषो जेतव्य इति मनोरथः तमतिक्रम्य स्वबलाधिक्येन क्रीडायां स्त्रियं योजयति स महाबलः पुण्डरीकविशालाक्षौ अवयवानां सौन्दर्यं समीपगमने सम्यक् प्रकाशते नेत्रे तु दूरे स्फुटं प्रकाशेते । यद्वा पुण्डरीकं सिताम्भोजम् अनेन सत्त्वगुणप्रचुरतया दृष्टिप्रसन्नतोच्यते नतु महापुरुषलक्षणोपयुक्तरक्तान्तत्वं कनीनिकानैल्यं च निवार्यते । अथवा मनुष्यावतारेण परत्वगोपनेपि कप्यासं पुण्डरीकाक्षमित्युक्तपुण्डरीकाक्षत्वं प्रकाश्यत एव किंच क्षीरसमुद्रवत् नेत्रविशालत्वगाम्भीर्यं केनापि निश्चितुमशक्यं लोकरीत्या पुण्डरीकसाम्यमुक्तं वस्तुतस्तु अदीर्घमप्रेमदुघमित्याद्युक्तरीत्या अनुपममेव अपिच बद्धमुक्तनित्यात्मकत्रिविधकोट्युभयविभूतिमेकप्रयत्नेन कटाक्षयितुं विशालत्वं महाबलौ पुण्डरीकाक्षाविति बलं प्रदर्श्य भयं जनयित्वा जितं ते पुण्डरीकाक्षेति स्तुतिप्रसन्ननेत्रतां प्रकाशयति । सुकुमारौ पुण्डरीकविशालाक्षाविति नयनपुष्पबाणवत्त्वमुक्तम् अरविन्दस्य मदनबाणत्वात् तेन शूर्पणखामनोदारकत्वं व्यज्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ आभरणरहिताविव मां मन्मथपीडितां कृत्वा व्यथयतः इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापीत्युक्तं हि कालिदासेन । अतश्चीरकृष्णाजिनधारणेन तयोः सौन्दर्यं न्यूनतां नैति । किंतु तत्तारुण्यादिगुणसमुदायरञ्जितमिदं चीरं रामशरीरसन्निकर्षेण सर्वस्यापि हृदयाकर्षकम् सत् रूपं संहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिन इति स्वरूपध्यानपराणामिदमेव हृदयग्राहकं भवति । द्वितीययोजनायां तरुणौ ऊनषोडशवर्षः न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामीत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ । यद्वा विषयप्रवणौ नतु युद्धप्रवणौ रूपसंपन्नौ कन्या कामयते रूपमिति रूपेण वनिताजनानुरागजनकसौन्दर्यवन्तौ नतु पौरुषज्ञापकपराक्रमसंपन्नौ केवलमाकारसुन्दरौ नत्वन्तःसारवन्तौ अत्र हेतुः सुकुमारौ श्रीमत्कुमारतया श्रमासहनौ भवदीयरक्तलोचननिरीक्षणासहौ अत्युग्रभवदायुधनिपातं कथं सहेताम् । महाबलौ अत्यन्ताबलौ स्त्रीनिमित्तं राज्यत्यागेन तयोर्बलं दृष्टमेव । यद्वा महती रक्षणीया अबला ययोस्तौ प्रतिबन्धकीभूता अबला चास्तीत्यर्थः । पुण्डरीकविशालाक्षौ भाविकार्यपरिज्ञानेन कर्णनासच्छेदः कृतः इतःपरं किं भविष्यतीति भयेन निर्निमेषण प्रफुल्लनेत्रौ दैन्येन शीतायमाननेत्रौ वा स्वस्थानसामर्थ्येपि जलादपनीतपुण्डरीकवदन्यत्रासामर्थ्यं लोचनेन प्रकाशितं स्वयमशक्तत्वेप्यैश्वर्यादिसंपत्तौ प्रबलौ भवतः सा च नेत्याह चीरकृष्णाजिनाम्बरौ वस्त्राभावेन दारुचर्म मृगचर्म च वसानौ अतो द्रव्यसाध्यसेनासंपादनं कथमित्यर्थः । यद्वा आच्छादनमेकजातीयमपि न किंतु स्थावरेणैकं दत्तं जङ्गमेनैकं दत्तमिति तृतीययोजनायां तु तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तरीत्या अनतिबालावनतिवृद्धौ च यौवने विजिगीषूणामितिवत् । युद्धेन हस्तकण्डूनिरसनं कर्तुमिच्छन्तौ रूपसंपन्नौ वीररसाभिव्यञ्जकसंहननविशेषौ सिंहोरस्कं महाबाहुमितिवत् । सन्निवेशद-

र्शनेन शत्रवः पलायन्ते रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपशब्दोसाधारणनिरतिशयरूपविशेषवाची नाविजित्य निवर्तत इति यशसश्चैकभाजनमिति च बाल्या-
दारभ्य सुबाहुप्रभृतिनिरसनेनैतावत्पर्यन्तं प्रसिद्धापदानौ सुकुमारौ अनायासेन शत्रुनिरासकौ पौरुषदर्शने हृदयग्राहित्ववत् रूपसौकुमार्ययोरपि हृदय-
ग्राहित्वं महाबलौ सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम्। सागरमेखलां महीं दहति कोपेनेत्याद्युक्तरीत्या प्रसिद्धबलयुक्तौ बलशब्देन बाहु-
बलं मनोबलमुपायबलं चोच्यते। पुण्डरीकविशालाक्षौ अतिसंकटवनसंचारेप्यम्लाननेत्रौ एतेन युद्धे अश्रमाविति ज्ञायते युद्धादिकालेपि शत्रुबल-
क्षयबुध्या नेत्रविकारादिरहितौ प्रीतिविस्फुरितेक्षणमितिवत्। शत्रुदर्शनेप्युत्तरोत्तरमुत्साहेनातिविस्तृतनेत्रौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सर्वदा युद्धसन्नाहसूचक-

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गन्धर्व-
राजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणी रूपसंप-
न्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां संभूय
प्रमदामधिकृत्य ताम्॥ इमामवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च
हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्त्रबन्धादियुक्तौ। यद्वा मृगयाशीलतया तदुचितकृष्णाजिनदारुपटकञ्चुकधरौ सत्येन लोकान् जयतीत्युक्तरीत्या तदुचितवेषव्यापारवत्त्वं प्रसिद्धं
महाबलावित्यनेन खरोक्तवीरालापाननादृत्य अजेयत्वं समर्थितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुनरपि हृदये परिवर्तमानं तत्सौन्दर्यमाह गन्धर्वेति। दे-
वाविति यद्यपि दशरथसुताविति श्रुतं तथापि तत्प्रभावदर्शनेनतदसत्यमेवोक्तमिति मन्य इति भावः ॥ १६ ॥ तरुणीति। तत्र आश्रमे ॥ १७ ॥
ताभ्यामिति। प्रमदाम् अधिकृत्य निमित्तीकृत्य उभाभ्यां संभूय ऐकमत्यं प्राप्य इमामवस्थां नीतास्मि यथा अनाथा असती कुलटा नीयते तथा
नीतास्मीति योजना ॥ १८ ॥ तस्याश्चेति। अनृजुवृत्तायाः कुटिलवृत्तायाः अनेन तत्प्रेरणेनैव मां तौ विरूपितवन्तावित्यमन्यतेति गम्यते रणमूर्धनि
हतयोरित्यन्वयः। सीताया रणमूर्धनि गमनासंभवाद्धतताया इति विपरिणामो न युक्तः अन्यथा अशक्यत्वाद्रणमूर्धनीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ ॥

अवश्यकर्तव्यत्वाय पुनरप्याह एष इति। प्रथमः श्रेष्ठः कामः अभिलाषः प्रथमौ प्रवरादिमाविति वैजयन्ती। तातेति पितृवज्ज्येष्ठसंबोधनम्॥२०॥इतीति। चतुर्दशेति चतुर्दशसहस्राध्यक्षानित्यर्थः ॥२१॥ मानुषावित्यादि॥२२॥दुर्वृत्तां भगिनीवैरूप्यमूलत्वात् अपावर्तितुम् आनेतुं तां चेति चकारेण तावपीत्युच्यते आनयनप्रयोजनमाह इयं चेति। अस्या अयं मनोरथः मम चायमिष्टः संमत इत्यर्थः। प्रमथ्य हत्वा ॥२३ ॥ २४॥ इतीति। तयोर्मार्गं प्रदर्शय-

एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोयमिष्टोस्या भगिन्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २५ ॥ ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥ न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥ २६ ॥इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता ॥ रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २ ॥ तान् दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतां तां च राक्षसीम् ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

न्त्येति शेषः। इयं खरेणाप्रेरितापि गतेति बोध्यम् ॥ २५ ॥ तत इति। प्रदराः बाणाः प्रदराभङ्गनारीरुक्बाणा इत्यमरः। तथा तीक्ष्णप्रदरा अपीति योज्यं तमेनमित्यन्वयः। उत्थितं राक्षसान् दृष्ट्वा अभिमुखमुद्गतमिति रामविशेषणम् उत्तरसर्गसंग्रहोयं श्लोकः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ चतुर्दशराक्षसवधो विंशे ततः शूर्पणखेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुहूर्तमिति । प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः रक्षक इति यावत् अस्याः पदवीमागतानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ वाक्यमिति । प्रत्यपूजयत् परिपालितवान् ॥ ५ ॥ राघवोपीति । चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ स्वस्य कपटवेषत्वं परिहरन्नाह पुत्रावित्यादि । आवां किमर्थमुपहिंसथ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रत्युत युष्मानेवाहं हन्तु-

मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः ॥ इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ॥ तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ राघवोपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् ॥ चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोहं सशरायुधः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वा निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥ (संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ परुषं मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥) क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १२ ॥ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १३ ॥ एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १४ ॥ ॥

मागत इत्याह युष्मानिति । विप्रकारान् हिंसकान् भवतां प्रथमप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन् स्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवेति । अत्रैव संतुष्टाः अभीता इति यावत् तिष्ठत नोपावर्तितुमर्हथेति मा पलायध्वमित्यर्थः । यदि वा प्राणैः अर्थः प्रयोजनं प्राणापेक्षास्ति चेन्निवर्तध्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्येति । ब्रह्मघ्नाः ब्राह्मणघ्नाः ॥ ११ ॥ क्रोधमित्यादि ॥ १२ ॥ का हीति । शक्तिः बलम् । शक्तिर्बले प्रभावादाविति विश्वः ॥ १३ ॥ एहीति । परिघैः गदाभेदैः पट्टिशैः असिभेदैः ॥ १४ ॥

इतीति। तानि शूलपाणय इति पूर्वमुक्तानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति। नाराचान् अफलकान् बाणान् शिलाशितान् शिलास्वपि शितान् शिलानिर्भेदक्षमानित्यर्थः। शाणोपलसन्निघृष्टानित्यप्याहुः॥१७॥गृहीत्वेति। लक्ष्यान् वेध्यान् वज्रानित्यभूतोपमा॥१८॥रुक्मपुङ्खा इति। न्यमज्जन्त न्यमज्जन्त चेत्य-

इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १५ ॥ तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ १६ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् सूर्यसन्निभान् ॥ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ १८ ॥ रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः ॥ ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिराप्लुताः ॥ विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥ १९ ॥ ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ २१ ॥ सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः ॥ उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता ॥ २२ ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव सल्लकी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं मुहुः ॥ सस्वरं मुमुचे बाष्पं विषण्णवदना तदा ॥ २४ ॥ निपातितान् दृश्य रणे तु राक्षसान् प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ॥ वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा॥२५॥इति श्रीमदारण्यकाण्डे विंशः सर्गः॥२०॥

र्थः ॥ १९ ॥ त इति। विकृताः विरूपाः विगतासवः विगतप्राणाः ॥ २० ॥ तानिति। भैरवस्वनान् भयंकरशब्दान् ॥ २१ ॥ सेति। महानादं नदन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः। निर्यासः क्षतप्रसृतवृक्षरसः सल्लकी लताविशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुनः सर्गार्थं संक्षेपेणाह निपातितानिति। दृश्य दृष्ट्वा। अस्मिन् सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अथ खरप्रोत्साहनमेकविंशे स पुनरित्यादि । अनर्थार्थं सर्वराक्षसविनाशार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ता इति । भक्ताः विश्वासभाजः हिताः हितपरा न कुर्युरिति न किंतु कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किमिति । किमेतदिति विस्मये यत्कृते यस्य कृते कृत इत्यव्ययं यन्निमित्तं लुठसि तस्य कारणं श्रोतुमिच्छा-

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥२॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ॥ घ्नन्तोपि न निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवल्लुठसि क्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसि नाथे तु मयि संस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीर्वैक्लव्यं त्यज्यतामिह ॥५॥ इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ॥ विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहं प्राप्ता हतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्च त्वया वीर राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहन्तुं राघवं क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥९॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ क्षणेनैव महाबलान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोभवन्मम ॥ १० ॥ अहमस्मि समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥

मीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अनाथवदिति । विलपसीति किमिति शेषः । वैक्लव्यं कातर्यम् इह मत्समीपे ॥ ५ ॥ इतीति । दुर्धर्षा दुःसाध्या ॥ ६ ॥ खरोक्तमङ्गीकरोति अस्मीत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अहमस्मीति । समुद्विग्ना भीता विषण्णा दुःखिता । सर्वतो भयदर्शिनी सर्वत्र रामप्रतिभासवतीति भावः ॥ ११ ॥ विषादेति । नक्रो ग्राहः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोधभीतिभ्यां पूर्वोक्तं विस्मृत्य पुनराह एते चेति ॥ १३ ॥ मयीति । अनुक्रोशो दया शक्तिरिति तुल्येति शेषः ॥ १४ ॥ यदीति । निरपत्रपा निर्लज्जा हृतकर्णनासात्वादिति भावः ॥ १५ ॥ बुद्ध्येति । प्रतिमुखे अग्रे सबलः ससैन्यः ॥ १६ ॥ शूरमानीति । मिथ्येति मिथ्यावचोभिरित्यर्थः

एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ येपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षमाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसुतेषु च ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४ ॥ यदि रामं ममामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ १५ ॥ बुद्ध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलश्च महात्मनः ॥ १६ ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ मानुषौ यौ न शक्नोषि हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि तं कुलपांसन ॥ १८ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबान्धवः ॥ १९ ॥ रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ॥ स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ २० ॥ भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ २१ ॥ एवं विलप्य बहुशो राक्षसी विततोदरी ॥ (भ्रातुः समीपे दुःखार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह ॥) कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

आरोपितविक्रमः कल्पितपराक्रमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ निःसत्त्वस्येति । कीदृश इति अत्यन्तायोग्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमिति । वितोदरी प्रहारार्थं विस्तृतोदरी । अत्र द्वाविंशतिश्लोकाः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ खरस्य युद्धोद्योगो द्वाविंशे। एवमित्यादि। आधर्षितः अवमानितः खरः दारुणः खरतरं परुषतरम् ॥ १ ॥ तवेति। लवणाम्भः लवणसमुद्राम्भः उत्थितं पर्वण्युल्बणम् ॥ २ ॥ न राममिति। यः आत्मदुश्चरितैरेव हतः सन् अद्य प्राणान् विमोक्ष्यति तं रामं न गणये ॥ ३ ॥ बाष्प इति। संह्रियतां निवर्त्यतां सदनमेव सादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधेति। परश्वधः कुठारः मन्दप्राणस्य अल्पप्राणस्य औष्ण्यार्थमिदमुक्तं रक्तवर्णत्वार्थं च ॥

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा ॥ उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥ तवावमानप्रभवः क्रोधोयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २ ॥ न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योद्य विमोक्ष्यति ॥ ३ ॥ बाष्पः संह्रियतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयुगे ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ॥ ५ ॥ सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥ तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम् ॥ लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९ ॥ तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १० ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ॥ शरांश्चित्रांश्च खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥ ११ ॥ ॥

॥ ५ ॥ सेति। मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततया पुनः प्रशशंस ॥ ६ ॥ अमुमर्थं विशदयति तयेति ॥ ७ ॥ चतुर्दशेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम्। चतुर्दश सहस्राणि सन्तीति शेषः। घोराणां घोररूपाणां लोकहिंसाविहाराणां जनपदैकलीलानां महास्यानां विकृतमुखानामिति यावत्। उदीर्णानां गर्वितानां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारैरुद्योगं सर्वायुधवाहनादिभिरुद्योगमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उपस्थापयेति। शक्तीः आयुधविशेषान् ॥ ११ ॥ ॥

अग्र इति । पौलस्त्यानां पुलस्त्यवंश्यानामग्रे रणकोविदोहं गन्तुमिच्छामीत्यन्वयः । रामस्य रणज्ञत्वात् पौलस्त्यानां वधार्थमिति देवी वाक् भाविसूच-नी ॥ १२ ॥ इतीति । शबलैः नानावर्णैः । शबलैताश्च कर्बुर इत्यमरः । महारथं सदश्वैर्युक्तमाचचक्ष इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तमित्यादि । तप्तकाञ्चनम् परिशुद्धकाञ्चनम् असंबाधं विस्तीर्णं कूबरः युगंधरः । कूबरस्तु युगंधरः इत्यमरः ॥ १४ ॥ मत्स्यैरित्यादि । मङ्गलैः मङ्गलावहैः अलंकारकैरित्यर्थः । काञ्च-

अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ १२ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् ॥ सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेथ दूषणः ॥ १३ ॥ तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंबाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४ ॥ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ॥ मङ्गलैः पक्षिसंघैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किङ्किणीकविराजितम् ॥ सदश्वयुक्तं सोमर्षादारुरोह खरो रथम् ॥ १६ ॥ निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७ ॥ खरस्तु तान्महेष्वासान् घोरवर्मायुधध्वजान् ॥ निर्यातेत्यब्रवीद्दृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २० ॥ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः ॥ गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१ ॥ राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्त्तिनाम् ॥ २२ ॥

नैः काञ्चनविकारैः इदं विशेषणद्वयं मत्स्यादिसर्वविशेषणम् । निस्त्रिंशः असिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत इति । राक्षसं राक्षससंबन्धि ॥ १९ ॥ मुद्गरैरित्यादि । मुद्गरः लोहमयगदा पट्टिशः पट्टयमिति द्रमिडनामयुक्त आयुधविशेषः । तोमरः वल्लयमिति द्रमिडनामयुक्तः । शक्तिः ईट्टीति द्रमिडनामकः । परिघः कुण्डान् तडीति द्रमिडनामा । अतिमात्रैः महद्भिः वज्रैः अष्टास्रैरायुधैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तांस्त्विति । किंचिज्जगाम सेनासंमर्दादिति भावः खरानुज्ञाभावाद्वा ॥ २३ ॥ तत इति । मतिं संमतिं यात्राभिप्रायमिति यावत् ॥ २४ ॥ स चोदित इति । शब्देन नेमिघोषेण प्रदिशः विदिशः ॥ २५ ॥ प्रवृद्धमन्युरिति । महाबलः झञ्झामारुतः । झञ्झावातो महाबल इति निघण्टुः । तद्वान् अ-शं आद्यच् । झञ्झामारुतप्रेरित इत्यर्थः । महानिल इत्यपि पाठः । अश्मवर्षवान् अश्मवर्षोद्युक्त इत्यर्थः घनम् उपरिततमेघम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-न्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ खरस्यापि रथः किंचिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २३ ॥
ततस्तान् शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् ॥ खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४ ॥ स
चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५ ॥ प्रवृद्धमन्यु-
स्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः ॥ अचूचुदत्सारथिमुन्नदन् घनं महाबलो मेघ इवा-
श्मवर्षवान् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥
तस्मिन् याते जनस्थानादशिवं शोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतु-
स्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ स मे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामं रुधिरप-
र्यन्तं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं परिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथ युद्धाय प्रयातस्य खरस्य उत्पातवर्णनं त्रयोविंशे । तस्मिन् यात इत्यादि । अशिवम् अशुभावहं शोणितोदकं रक्तवर्णजलं तुमुलः संकुलः ग-र्दभारुणः गर्दभवद्धूसरः ॥ १ ॥ निपेतुरिति । निपेतुः स्खलिताः रथयुक्ताः रथे बद्धाः पुष्पचिते पुष्पैः निश्छिद्रे यदृच्छया दैवगत्या ॥ ॥ २ ॥ सूर्यपरिवेषमाह श्याममिति । सर्वत्र श्यामं पर्यन्ते प्रान्ते रुधिरं रुधिरवर्णम् । अलातचक्रप्रतिममिति ह्रस्वत्वमुच्यते परिवेषणं परिवेषः परिगृह्य परितो व्याप्य ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥